

**Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка**

Андрій ЗАДОРЖНЮК

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ ВІД
НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ XX СТ.**

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
ДЛЯ СТУДЕНТІВ СПЕЦІАЛЬНОСТІ
А4 СЕРЕДНЯ ОСВІТА
(ЗА ПРЕДМЕТНИМИ СПЕЦІАЛЬНОСТЯМИ)**

ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

**Кам'янець-Подільський
2026**

УДК 94(477.43/.44)".../19"(075.8)

ББК 63.3(4Укр-4Под)я73

Рецензенти:

- Баженов О. Л.** кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- Адамський В. Р.** кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, в. о. голови Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України.
- Михайлик А. О.** кандидат історичних наук, доцент, доцент інклюзивної освіти, реабілітації та гуманітарних наук Навчально-реабілітаційного закладу вищої освіти «Кам'янець-Подільський державний інститут».

Задорожнюк А. Б.

Б16 Актуальні проблеми історії Поділля від найдавніших часів до початку ХХ ст. : навчально-методичний посібник для студентів спеціальності А4 Середня освіта (за предметними спеціальностями). [Електронне видання]. Кам'янець-Подільський, 2026. 85 с.

Електронна версія посібника доступна за покликанням: URL:

<https://kaf-asipd.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/2026/06/posibnyk-podillia.pdf>

Навчально-методичний посібник призначений для студентів спеціальностей А4 Середня освіта (за предметними спеціальностями) історичного факультету, які обрали для вивчення дисципліну «Актуальні проблеми історії Поділля від найдавніших часів до початку ХХ ст.» на денній формі навчання. Навчальний курс присвячений вивченню основних етапів історичного розвитку одного з найважливіших історико-географічних регіонів України. У курсі висвітлюються процеси заселення території Поділля в найдавніші часи, формування перших державних утворень, актуальні проблеми політичного, соціально-економічного та культурного розвитку краю в різні історичні періоди.

Вивчення курсу спрямоване на формування цілісного уявлення про історичний розвиток Поділля, усвідомлення місця регіону в загальноукраїнському та європейському історичному контексті, розвитку навичок історичного аналізу та критичного осмислення історичних процесів.

УДК 94(477.43/.44)".../19"(075.8)

ББК 63.3(4Укр-4Под)я73

© А.Б.Задорожнюк, 2026

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Опис навчальної дисципліни	7
Структура навчальної дисципліни освітньо-професійних програм «Середня освіта (Історія та правознавство)», «Середня освіта (Історія та громадянська освіта)» (денна форма)	12
Програма навчальної дисципліни	13
Методичні поради до семінарських занять	18
Плани семінарських занять та методичні рекомендації до їх підготовки для освітньо-професійних програм «Середня освіта (історія та правознавство)», «Середня освіта (історія та громадянська освіта)» (денна форма)	19
Самостійна робота та методичні поради до самостійної підготовки студентів	51
Індивідуальні навчально-дослідницькі завдання та методичні поради до їх виконання	54
Методичні поради до написання модульних контрольних робіт (МКР) та критерії оцінювання	57
Зразки завдань модульних контрольних робіт	58
Методи навчання, засоби діагностики результатів навчання та форми поточного і підсумкового контролю	64
Критерії оцінювання результатів навчання	65
Навчально-методичне забезпечення	74

ВСТУП

Історія Поділля посідає важливе місце в системі регіональних історичних досліджень України, оскільки відображає складні та багатогранні процеси суспільного розвитку, характерні для Центрально-Східної Європи. Поділля належить до числа історичних регіонів, що впродовж століть перебували на перетині цивілізаційних, політичних, економічних та культурних впливів, виступаючи важливим осередком міжетнічних контактів, державотворчих процесів і соціокультурних трансформацій. Саме тому вивчення історії краю є необхідною передумовою для глибокого розуміння загальноукраїнського історичного процесу та його регіональної специфіки.

Навчальний курс «Актуальні проблеми історії Поділля від найдавніших часів до початку ХХ ст.» спрямований на комплексне осмислення дискусійних питань, малодосліджених аспектів та новітніх підходів до вивчення історичного розвитку Поділля. На відміну від традиційних узагальнюючих курсів регіональної історії, його зміст зосереджений не лише на висвітленні основних подій і явищ минулого, а й на аналізі сучасного стану історичної науки, проблем джерельної бази, методологічних підходів та інтерпретаційних моделей, які використовуються у дослідженні історії краю.

Актуальність курсу визначається необхідністю переосмислення багатьох усталених концепцій і наукових підходів, що сформувалися в різні історіографічні періоди. Сучасний розвиток історичної науки, розширення джерельної бази, впровадження міждисциплінарних методів дослідження та активізація регіональних студій сприяють появі нових інтерпретацій минулого Поділля. Водночас значна кількість проблем залишається предметом наукових дискусій, що потребує їх критичного аналізу та систематизації.

У межах курсу розглядаються актуальні питання заселення території Поділля в добу палеоліту та неоліту, проблеми етнокультурних процесів у період трипільської культури та доби раннього металу, особливості розвитку населення краю в скіфську, сарматську та черняхівську епохи. Значна увага приділяється дискусійним аспектам формування слов'янських спільнот,

локалізації давньоруських центрів, місцю Поділля в політичній системі Київської Русі та Галицько-Волинської держави.

Важливим напрямом вивчення є проблематика входження подільських земель до складу Великого князівства Литовського та Польського королівства, формування Подільського воєводства, функціонування системи місцевого управління та особливості соціально-економічного розвитку регіону в литовсько-польську добу. Окремий блок питань присвячено дослідженню колонізаційних процесів, розвитку міст, становленню магдебурзького права, еволюції земельних відносин та трансформації станової структури суспільства.

Особливе місце в курсі займає аналіз актуальних проблем історії Поділля в ранньомодерний період. Розглядаються питання участі населення краю в козацьких війнах і національно-визвольній боротьбі середини XVII ст., особливості функціонування подільського прикордоння, вплив османського панування на соціально-політичний та економічний розвиток регіону, а також роль Поділля в міжнародних відносинах Центрально-Східної Європи.

Суттєва увага приділяється вивченню Поділля у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. Аналізуються процеси адміністративно-територіальних змін, соціально-економічної модернізації, урбанізації, розвитку промисловості та сільського господарства, особливості міжетнічних взаємин, становлення громадянського суспільства та національного руху. Окремо висвітлюються проблеми історії повсякденності, освіти, культури, конфесійного життя та формування регіональної ідентичності населення Поділля.

Одним із ключових завдань курсу є ознайомлення здобувачів освіти з основними етапами розвитку поділезнавства як наукового напрямку. Увага зосереджується на аналізі доробку українських і зарубіжних дослідників, характеристиці основних історіографічних шкіл, оцінці сучасного стану вивчення окремих проблем історії регіону. Важливим складником курсу є робота з археологічними, писемними, картографічними, статистичними та етнографічними джерелами, що дозволяє формувати навички самостійного історичного дослідження.

Метою курсу є формування у здобувачів вищої освіти цілісного уявлення про актуальні проблеми історії Поділля, розвиток навичок критичного аналізу історичних джерел і наукової літератури, здатності до самостійної оцінки історичних концепцій та інтерпретацій. Вивчення курсу сприятиме поглибленню знань про регіональну історію України, усвідомленню місця Поділля в загальноукраїнському та європейському історичному просторі, а також формуванню професійних компетентностей майбутніх істориків, краєзнавців, музейних працівників та фахівців у сфері гуманітарних наук.

Таким чином, курс «Актуальні проблеми історії Поділля від найдавніших часів до початку ХХ ст.» є важливим складником підготовки фахівців історичного профілю, оскільки поєднує фундаментальні знання про минуле регіону з сучасними науковими підходами до його вивчення та сприяє формуванню комплексного бачення історичних процесів у контексті розвитку української та європейської цивілізації.

Навчально-методичний посібник містить стислі анотації до лекційних занять, детальні плани семінарських занять, методичні рекомендації до їх підготовки, зразки завдань, критерії оцінювання, рекомендації щодо самостійної роботи та індивідуальних навчально-дослідницьких завдань. Особлива увага приділяється розвитку критичного мислення, навичок роботи з науковою літературою, археологічними звітами, музейними колекціями та цифровими ресурсами.

Структура посібника максимально спрямована на ефективне засвоєння курсу, активізацію самостійної роботи та забезпечення прозорості навчального процесу.

**ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
СПЕЦІАЛЬНОСТІ А4 СЕРЕДНЯ ОСВІТА
(ЗА ПРЕДМЕТНИМИ СПЕЦІАЛЬНОСТЯМИ)**

Найменування показників	Характеристика навчальної дисципліни	
	Денна форма	
Семестр вивчення	3	
Кількість кредитів ECTS	4	
Загальний обсяг годин	120	
Кількість годин навчальних занять	40	
Лекційні заняття	20	
Практичні заняття	–	
Семінарські заняття	20	
Лабораторні заняття	–	
Самостійна та індивідуальна робота	80	
Форма підсумкового контролю	Залік	

Метою навчальної дисципліни є підготовка майбутніх фахівців до оволодіння системою знань щодо загальних закономірностей та особливостей розвитку подільського краю, виявлення його місця в курсі історії України та в системі інших навчальних дисциплін.

Крізь призму історичних подій, які відбувалися в Україні, Європі і на Сході, ознайомити студентів із загальними закономірностями та особливостями розвитку подільського краю, акцентувати увагу на актуальних проблемах вивчення історії регіону.

Засвоїти сучасну періодизацію історії Поділля, з'ясувати джерела для пізнання історії краю, окреслити проблематику актуальних проблем у вивченні історичного розвитку регіону, сформулювати можливість відстоювати власну думку у професійних дискусіях та обговореннях.

Систематизувати знання з історії подільського краю для формування історичної пам'яті, національної культури, свідомості, мислення та збереження історичного досвіду.

Основні завдання дисципліни передбачають:

- глибоке вивчення та розуміння здобувачами освіти змісту, суті й характеру історичного процесу на території Поділля від найдавніших часів до поч. ХХ ст.;
- усвідомлення періодизації історії Поділля, вивчення джерел для пізнання історії краю;
- систематизацію знань з історії регіону для формування історичної пам'яті, національної культури, свідомості, мислення та збереження історичного досвіду;
- сприяння вихованню активного громадянина й патріота України.

У результаті вивчення навчальної дисципліни здобувач вищої освіти повинен **знати**:

- історію розвитку поділезнавства;
- періодизацію історії Поділля, акцентуючи увагу на дискусійних і актуальних проблемах розвитку регіону;
- характерні риси різних регіональних історичних пам'яток;
- спеціальну термінологію, якою оперує поділезнавство.

Вміти:

- аналізувати та інтерпретувати історичні джерела в історико-регіональному контексті;
- самостійно працювати з науковою літературою, опублікованими джерелами та музейними колекціями;
- критично оцінювати наукові гіпотези та інтерпретації подій і фактів регіональної історії;
- проводити порівняльний аналіз інтерпретації розвитку Поділля різними історичними школами;
- використовувати різноманітні джерела для вивчення різних історичних етапів становлення краю;
- популяризувати історію подільського краю та брати участь в охороні його спадщини.

Перелік компетентностей, для здобувачів освітньо-професійної програми спеціальності А4 Середня освіта (за предметними спеціальностями) здобуття яких гарантуватиме вивчення дисципліни

Інтегральна компетентність	Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у галузі освіти, професійної діяльності або у процесі навчання, що передбачає застосування певних теорій та методів відповідної науки.	
Загальні компетентності (ЗК)	ЗК 01	Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.
	ЗК 02	Здатність вчитися і бути сучасно навченим.
	ЗК 08	Здатність зберігати і примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної галузі, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя.

		людей та рухатися до спільної мети, а також навчатися протягом всього життя.
Спеціальні (фахові) компетентності (СК)	СК 03	Здатність застосовувати прикладні навички роботи з історичними джерелами.
	СК 05	Здатність до аналізу та синтезу джерел та наукових відомостей з історії України та історичного краєзнавства для використання у практичній професійній діяльності. Володіння основами наукових досліджень у професійній діяльності.
	СК 06	Здатність до застосування в історичних дослідженнях базових знань з курсу археологія.
	СК 15	Розуміння феномену культури, її ролі в житті українського суспільства та світу, типів і форм; здатність розглядати українську історію, право та культуру як складові частини європейської та світової історії та культури.
	СК 17	Вміння формулювати оцінки і версії історичних подій відповідно до загальнолюдських цінностей певного часу та певної групи людей.

Програмні результати навчання		
Програмні результати навчання (ПРН)	ПРН 01	Вміти застосувати знання з української мови за професійним спрямуванням на практиці.
	ПРН 09	Застосовувати знання з курсів археологія, архівна та музейна справа, спеціальні історичні дисципліни у професійній діяльності.
	ПРН 20	Вміти використовувати у професійній діяльності спеціальну історичну термінологію, користуватися фаховою науковою літературою та джерелами.

**СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНИХ ПРОГРАМ
«СЕРЕДНЯ ОСВІТА (ІСТОРІЯ ТА ПРАВознавство)»,
«СЕРЕДНЯ ОСВІТА (ІСТОРІЯ ТА ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА)»
(ДЕННА ФОРМА)**

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин			
	Усього	Лекційні заняття	Семінарські заняття	Самостійна та індивідуальна робота
Тема 1. Вступ до вивчення курсу.	2	2	-	-
Тема 2. Поділля у давнину.	12	2	2	8
Тема 3. Пониззя у складі Тербовлянського князівства та Галицько-Волинської держави (друга пол. XII – середина XIII ст.).	12	2	2	8
Тема 4. Поділля у складі ВКЛ	12	2	2	8
Тема 5. Подільське воєводство у XV – XVIII ст.	12	2	2	8
Тема 6. Брацлавське воєводство у XVI – XVIII ст.	12	2	2	8
Тема 7. Подільський край під владою Османської імперії.	12	2	2	8
Тема 8. Поділля у XVIII ст.	12	2	2	8
Тема 9. Поділля наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.	12	2	2	8
Тема 10. Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.	10	-	2	8
Тема 11. Поділля у роки Першої світової війни.	12	2	2	8
Разом годин	120	20	20	80

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. ВСТУП ДО КУРСУ

Предмет і завдання курсу, особливості та необхідність вивчення історії Поділля. Поняття термінів „Пониззя”, „Поділля”. Значення знань з історії краю для формування історичної пам’яті, національної культури, свідомості, мислення та збереження історичного досвіду.

Періодизація історії Поділля. Джерела вивчення історії краю: речові, словесні та зображальні. Поділля у дослідженнях науковців та краєзнавців XIX-XX ст.: М.Петров, Н.Молчановський, В.Антонович, М.Грушевський, О.Яблоновський, Й.Ролле, Ю.Сіцінський, В.Геринович, В.Отамановський, Я.Дашкевич, В.Григорян, І.Винокур, В.Степанков, Л.Баженов, М.Крикун, В.Михайловський. Вивчення історії Поділля за межами України.

Основні праці краєзнавчого характеру: „Історія міст і сіл УРСР: Хмельницька, Тернопільська та Вінницька обл.; „Нариси з історії Поділля”. Збірники матеріалів і тез всеукраїнських, Подільських та районних історико-краєзнавчих конференцій.

Загальноукраїнські і регіональні науково-популярні видання «Краєзнавець Хмельниччини», «Пам’ятки України», «Літопис Хмельниччини». Навчальні посібники з історії Поділля.

Тема 2. ПОДІЛЛЯ У ДАВНИНУ.

Початки людського життя в краї. Лука-Врублівецька – стоянка найдавніших людей. Мустьєрські стоянки в Соколі, Суботівці і Більче Золотому. Пізньопалеолітичні та мезолітичні стоянки: Нагоряни, Яруга, Калюс, Стара Ушиця, Баламутівка, Василів, Студениця, Теремці. Дослідження палеоліту на Поділлі в останні роки.

Неолітична культура лінійно-стрічкової кераміки та Буго-Дністровська і їх пам’ятки: Скибинці, Сокілець, В.Слобода, Перебиківці.

Доба міді: трипільська культура та її пам’ятки. Суспільний устрій, господарство і побут населення. Поселення і житла. Релігія та мистецтво.

Пам’ятки доби бронзи та заліза в краї. Археологічні культури.

Витоки слов’ян та українців і Поділля. Пам’ятки зарубинецької та черняхівської культур. Матеріальна і духовна культура населення Подністров’я у II ст. до н.е. – V ст. н.е.

Писемні та археологічні пам'ятки про антів VI-VII ст. в краї. Поселення в Усті, Городку, Бакоті, Теремцях, Зеленому Гаї, Самчинцях, Скибинцях, Гайвороні, Семенках. Територія, природні умови та заселення краю. Суспільний устрій, матеріальна та духовна культура населення Лісостепоного Подністров'я та Південного Побужжя. Пам'ятки Корчацько-празької, Пеньківської (VI-VII ст.) та Луки-Райковецької VIII-IX ст. в Пониззі. Літописні союзи племен: уличі і тиверці. Типи поселень, їхні соціальні характеристики.

Тема 3. ПОНИЗЗЯ У СКЛАДІ ТЕРЕБОВЕЛЬСЬКОГО КНЯЗІВСТВА ТА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIII СТ.)

Теребовельська земля і Пониззя. Літописні міста: Василів, Онут, Ушиця, Бакота, Каліус. Перша писемна згадка про край (1227 р.). Найдавніші столиці краю: Ушиця та Бакота, їх округи. Політична історія Пониззя у складі Галицько-Волинської держави. Соціальні відносини. Економічний розвиток. Культура.

Історична географія Пониззя-Поділля. Його політична історія. Край у правовому полі Золотої Орди. Болохівська земля. Татарські кочів'я і Поділля. Угорське королівство і Поділля. Прославія.

Тема 4. Поділля у складі ВКЛ.

Синьоводська битва. Велике князівство Литовське та Подільське князівство. Поділля і Польське королівство. Смотрич і Кам'янець – столиці Поділля. Міста і села. Адміністративно-територіальний устрій. Господарський розвиток, форми землеволодінь. Соціальна характеристика категорій населення та їх взаємовідносини. Культура: матеріальна і духовна. Релігія.

Тема 5. Подільське воєводство у XV – XVIII ст.

Політико-адміністративний устрій краю. Наступ на Поділля шляхетської Польщі та його захоплення. Рішення Єдлиньського привілею та його наслідки для краю. Подільське воєводство, повіті. Міста і містечка. Магдебурзьке право. Торгівля, ремесла, промисли. Сільські громади. Державні землеволодіння. Формування шляхетських, церковних і магнатських землеволодінь. Фільварки.

Етнічні та соціальні процеси. Становище різних станів міського і сільського населення. Татаро-турецькі напади та їх наслідки. Народні повстання. Культура. Релігія.

Соціально-економічне та політичне становище Поділля напередодні Національної революції. Поділля і Кам'янець-Подільський в планах уряду Речі Посполитої та Б.Хмельницького. Соціальні та політичні настрої населення краю. Максим Кривоніс на Поділлі. Пилявецька битва та її наслідки. Рух левенців і облога Кам'янця. Каральні дії поляків на Поділлі. Облога Кам'янця опришками та козаками 1651 р. Жванецька кампанія 1653 р. та її уроки. Трагічні сторінки Поділля у 1654 – 1655 рр.

Тема 6. Брацлавське воєводство у XVI – XVIII ст.

Історичні умови формування Брацлавського воєводства (1566–1793 рр.). Адміністративно-територіальний та судовий устрій краю. Брацлавщина як головний осередок формування українського козацтва. Козацькі полки (Брацлавський, Вінницький, Кальницький, Могилівський, Уманський) у складі Української держави Богдана Хмельницького.

Кількість і структура поселень воєводства. Розвиток ремесла і торгівлі в містах воєводства. Становище сільськогосподарського виробництва в регіоні.

Тема 7. Подільський край під владою Османської імперії.

Поділля в планах Речі Посполитої і Туреччини наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XVII ст. Польсько-турецька війна 1672 р. за Поділля. Бучацький договір. Турецький порядок на Поділлі. Кам'янець – центр подільського пашалику. Юрій Хмельницький – князь Сарматії. Боротьба за визволення Поділля. Економічне становище Поділля у 70-ті–90-ті рр. XVII ст. Міста, містечка, села. Соціальна та етнічна структура населення Поділля. Боротьба місцевого населення за соціальне і національне визволення. Релігія. Культура. Карловицький мирний договір у 1699 р. Наслідки турецького володіння Поділлям.

Тема 8. Поділля у XVIII ст.

Історичні обставини переходу Поділля під владу Речі Посполитої.

Територія Поділля та його адміністративний устрій. Подільське воеводство і його повіти. Міста, містечка і села. Їх соціально-економічний розвиток: торгівля, ремесла, промисли, сільськогосподарські заняття. Становище селянських і магнатських господарств.

Гайдамацький рух: посилення кріпацтва та релігійні утиски, хвиля антикріпосницьких повстань (повстання Палія, гайдамацькі виступи). Коліївщина (1768 р.): масштабне соціальне повстання, яке охопило значні території Східного Поділля та Київщини під проводом Максима Залізняка та Івана Гонти. Барська конфедерація (1768–1772 рр.): Збройний виступ польської шляхти проти короля Станіслава Августа Понятовського та втручання Російської імперії. Поділи Польщі.

Тема 9. Поділля наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.

Територія Поділля після поділів Речі Посполитої та його адміністративно-територіальний устрій: Подільське намісництво, Подільська губернія (Кам'янець). Міста, містечка та села. Розвиток мануфактур та промисловості. Ремесла й промисли. Торгівля. Становище кріпосницьких та селянських господарств та інших форм земельної власності. Інвентарна реформа 1847-1848 рр. і її наслідки. Суспільно-політичне життя. Т.Шевченко і Поділля. Демографічна, соціальна та етнічна структура населення. Польське повстання 1830-1831 і Поділля. Освіта, науково – краєзнавчі дослідження, література, культура, релігія.

Тема 10. Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.

Адміністративно-територіальний устрій краю. Міста, містечка, села. Демографічні та етнічні процеси. Соціально-економічне становище Поділля. Становище ремесел, промислів, фабрично-заводської промисловості. Скасування кріпосного права та особливості цього процесу в краї, його наслідки. Польське повстання 1863 р. і Поділля. Суспільно-політичне становище краю. Столипінська реформа і Поділля. Революційні процеси 1905-1907 рр. і наш край. Поділля і перша світова війна. Освіта і культура. Створення історико-краєзнавчого комітету у 1865 р. Краєзнавчий рух. Заснування у 1890 р. церковного Давньосховища - музею старожитностей. Товариство

Подільських природодослідників. Часописи Поділля. Просвіти.

Тема 11. Поділля у роки Першої світової війни.

Початок війни та прикордонні бої (1914 рік): захоплення Кам'янця-Подільського, битва під Городком. Стабілізація фронту (1915 рік) вздовж річки Збруч. Міста Кам'янець-Подільський та Проскурів – головні тиллові бази армії, військові реквізиції коней, худоби й продовольства. Брусиловський прорив (1916 рік). Економічний занепад: зруйнована інфраструктура та скорочення посівних площ.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінарське заняття є однією з найважливіших форм організації навчального процесу у вищому навчальному закладі. Воно проводиться з основних тем навчальної програми і слугує ефективним засобом закріплення теоретичних знань, отриманих на лекціях та в процесі самостійної роботи з навчальною і науковою літературою.

Головною метою семінарських занять є поглиблене опанування здобувачами вищої навчальної дисципліни «Археологія України», забезпечення всебічного аналізу та колективного обговорення ключових проблем курсу, а також формування навичок творчого застосування отриманих знань. Семінарські заняття сприяють формуванню загальних і спеціальних компетентностей, передбачених освітньо-професійними програмами спеціальностей А4 «Середня освіта».

Основними завданнями семінарських занять є:

- закріплення теоретичних знань;
- оволодіння науковим апаратом і навичками усного та письмового викладу матеріалу;
- залучення здобувачів до елементів науково-дослідної роботи;
- розвиток творчого мислення, уміння самостійно формулювати, обґрунтовувати та захищати власні думки й наукові висновки.

Підготовка до семінарського заняття здійснюється на основі тематичного плану дисципліни. Студент повинен всебічно опрацювати питання, розглянуті на лекції та винесені на семінар, чітко усвідомити їхній зміст, законспектувати ключові теоретичні положення та проаналізувати рекомендовану літературу.

Успішна робота на семінарі передбачає активну участь усіх студентів у колективному обговоренні: постановку запитань, висловлення власних думок, опонування, участь у дискусії. Висока оцінка участі в семінарському занятті виставляється за умови вільного володіння матеріалом, логічної та аргументованої відповіді, використання джерел і наукової літератури.

Виступ на семінарі доцільно розпочинати зі вступу, далі розкривати основний зміст питання, робити висновки та узагальнення, а також висловлювати власну позицію щодо обговорюваної проблеми. Відповідь має бути чіткою, логічною та аргументованою.

Семінарське заняття завершується заключним словом викладача, в якому підсумовується робота групи, аналізується рівень розкриття теми та оцінюються різні форми участі студентів.

**ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ
ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ЇХ ПІДГОТОВКИ
ДЛЯ ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНИХ ПРОГРАМ
«СЕРЕДНЯ ОСВІТА (ІСТОРІЯ ТА ПРАВознавство)»,
«СЕРЕДНЯ ОСВІТА (ІСТОРІЯ ТА ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА)»
(ДЕННА ФОРМА)**

**СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 1.
ПОДІЛЛЯ У ДАВНИНУ**

ПЛАН

1. Початки людського життя в краї. Лука Врублівецька – стоянка найдавніших людей.
2. Неолітичні культури: лінійно-стрічкової кераміки та Буго-Дністровська і їх пам'ятки.
3. Трипільська культура: стоянки у Луці-Врублівецькій, Кадіївцях, Жванці, Баговиці, Бакоті, Соколі, Цвіклівцях.
4. Племена бронзового та залізного віку на Поділлі. Основні культури і стоянки.
5. Слов'янські пам'ятки II ст. до н.е. – V ст. н.е. на Поділлі. Анти.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Розкриваючи перше і друге питання, студенту необхідно запам'ятати, що територія Поділля була заселена людиною ще в кам'яному віці. Найдавніші сліди її проживання (ашельська епоха) виявлені в Середньому Подністров'ї, поблизу с. Лука-Врублівецька Кам'янець-Подільського району. Відкриті в краї стоянки середнього (Сокіл, Суботівка, Більче-Золоте, Нагоряни, Хотин) та пізнього (Озаринці, Баговиця, Бакота, Стара Ушиця, Кривчик, Атаки, Ленківці, Баламутівка) палеоліту. Опановуючи питання, доречно створити карту-схему поселень первісних людей на території Поділля, з'ясувати густоту його заселення, побут і матеріальні умови їхнього функціонування.

Чимало досліджено в краї й пам'яток мезолітичної (Молодове, Оселівці, Сокіл, Студениця, Бакота) і неолітичної (Зіньківці, Глинське, Круча, Щурівці, Самчинці, Хмільник, Перебиківці, Ломачинці) епох.

Велику матеріальну спадщину в історії краю залишили представники доби енеоліту (третє питання), представленої найбільш відомою трипільською культурою, яка носила яскраво виражений землеробський характер. У Вінницькій, Хмельницькій, Тернопільській та Чернівецькій областях зафіксовано, а частково і досліджено понад 500 пам'яток згаданої культури. Найбільш відомими пам'ятками того часу є Лука-Врублівецька, Бернашівка, Кадиївці, Жванець, Поливанів Яр, Кліщів, Буша, Боришківці, Кудринці, Отроків та ряд інших. Охарактеризувати конкретно названі пам'ятки і з'ясувати рівень розвитку місцевого населення в ті часи.

Характеризуючи четверте питання, необхідно підкреслити, що у II тис. до н.е. заселення краю активізувалося. Пам'ятки бронзового віку тут представлені в основному пам'ятками культур шнурової кераміки і кулястих амфор, а також комарівської та білогрудівської культур. Пам'ятки культури кулястих амфор відомі у Придністров'ї і Південному Побужжі й добре представлені могильниками, які відкриті поблизу сіл В.Слобода, Кугайці, Голосків, Чорні Води, Завадинці, Кептинці (Хмельницька обл.), Токарівка і Тартак (Вінницька обл.), Семенів, Підгайчики, Увисла, Губин, Кошилівці, Глибочок, Воргулинці (Тернопільська обл.). Пам'ятки культури шнурової кераміки відкриті біля сіл Йосипівці, Шекеринці, Коритне, Сивки, Студениця (Хмельницька обл.), Вуглів, Підвисоке, Велика Плавуча, Климківці, Остапове, Ставки, Хоростків, Медведівці, Кошелівці, Білівці (Тернопільська обл.) та ін.

Племена комарівської культури на Поділлі продовжили традиції землеробсько-скотарського населення культури шнурової кераміки. Їх пам'ятки зафіксовані в Барі, Гайсині (Вінницька обл.), Кустівцях, Нетішині, Солов'є (Хмельницька обл.), Білому Поточі, Волиці, Нагорянці, Семенову-Зеленче (Тернопільська обл.). Комарівську культуру археологи вважають основою дальшого розвитку стародавніх протослов'янських племен.

У період раннього залізного віку (з початку I тис. до н.е.) в нашому краї продовжували мешкати місцеві протослов'янські племена, які досягли значних успіхів у техніці орного землеробства, а залізні знаряддя сприяли переходу до більш прогресивних форм ремісничого виробництва. Передскіфський період представлений у

краї неукріпленими поселеннями, городищами, курганними і безкурганними могильниками. Пам'ятки тих часів виявлені в Луці-Врублівецькій, Грушці, В.Слободі, Рудківцях, Бакоті, Студениці, Врублівцях, Сирватинцях, Немії, Серебрії та в багатьох інших населених пунктах.

У н'ятому питанні необхідно зазначити, що на рубежі і у перші століття н.е. наш край був заселений ранньослов'янськими племенами, які залишили пам'ятки зарубинецької культури (II ст. до н.е. – II ст. н.е.). У Подністров'ї та на Південному Бузі вони мали певні впливи з боку пшеворських і гето-фракійських старожитностей.

Епоху II-V ст. н.е. на землях Поділля представляють матеріали черняхівської культури. Племена, які залишили пам'ятки вказаної археологічної культури, сформувалися в основному на місцевій основі, а також на інтеграції населення, яке залишило старожитності рубежу і перших століть н.е.

Перші широкі розкопки пам'яток черняхівської культури були проведені М.Тихановою недалеко с. Лука-Врублівецька. Упродовж 60-90-х рр. XX – початку XXI ст. пам'ятки того часу відкриті в Бакоті, Теремцях, Соколі, Луці-Каветченській, Ружичанці, Іванківцях, Думанові, Пижівці, Завадинцях, Вербичні, Усті, Городку, Зеленому Гаї, Самчинцях, Скибинцях та в багатьох інших місцях краю.

Матеріали досліджень дають підстави говорити про осілий землеробський характер і побут населення Поділля II-V ст. н.е. Це засвідчують залізні наральники і лемеші, коси, серпи, а також ротаційні жорна, горілі зерна жита, ячменю, пшениці, гороху і т.д. Важливе місце у житті черняхівських племен Поділля займали ремесла. Серед них добре розвинутими були: ювелірна справа, ткацтво, гончарство і т.п. Проводилася інтенсивна внутрішня та зовнішня торгівля з північними провінціями Римської імперії, яка представлена предметами побуту і численними монетами.

Археологічні матеріали засвідчують багату духовну спадщину населення нашого краю II-V ст. н.е. Свідченням цього слугують могильники, жертвовники-капища, ідоли, господарські календарі і т.п. Зокрема, могильники відкриті недалеко с. Ружичанка (Хмельницький р-н), Косаново (Вінницька обл.), с. Рідкодуби (Хмельницький р-н), Устя і Думанів (Кам'янець-Подільський р-н) та в

інших населених пунктах.

Важливе місце серед черняхівських старожитностей Поділля займають жертovníки-капища. Вони представлені серією кам'яних монументальних антропоморфних скульптур-ідолів. Давні слов'яни пов'язували з цими ідолами принесення жертв на честь цілого ряду язичницьких божеств. Антропоморфні кам'яні ідоли і жертovníки-капища виявлені на багатьох черняхівських поселеннях Придністров'я (Іванківці, Ставчани, Бакота, Кремінна, Іванківці-Олешинські, Березна, Березова, Козлов, Пижівка, Хребтіїв, Кузьминчик, Ольховець та ін.).

Наші предки утворили Антський союз державного типу. Пам'ятки того часу (V-VII ст.) також представлені на Поділлі. Вони відкриті у Бакоті, Луці-Каветчинській, Городку, Усті (Хмельницька обл.), Зеленому Гаї (Тернопільська обл.), Семенках, Самчинцях, Скибинцях (Вінницька обл.).

Основна література

1. Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняк, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.
2. Артамонов М.И. Археологические исследования в Южной Подолии 1952-1953 гг. // КСИИМК АН СССР. – М., 1965. – Вып.59. – С.100-117.
3. Археология Украинской ССР. В 3-х т. – К., 1985-1986.
4. Бибииков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевцевская на Днестре // Материалы и исследования по археологии СССР № 38. – М.-Л., 1953. – 460 с.
5. Березанська С. Бронзовий вік на Україні. – К., 1964. – 70 с.
6. Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинов И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1986. – 170 с.
7. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубчанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.
8. Винокур І. С. Слов'янські ювеліри Подністров'я. – Кам'янець-Подільський, 1997. – 200 с.

9. Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. – Київ-Одеса, 1985.
10. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля. – Кам'янець-Подільський, 2000. – 376 с.
11. Ганіна О.Д. Поселення скіфського часу у селі Івано-Пусте // Археологія. – К., 1965. – Т.19. – С.106-117.
12. Гуцал А.Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку на Середньому Подністров'ї // Археологія, 1979. – № 31. – С.65-75.
13. Заєць І.І. Трипільська культура на Поділлі. – Вінниця: Тезис, 2001. – 184 с.
14. Збенович В.Г. Поселение Бернашовка на Днестре. – К., 1980. – 178 с.
15. Зильманович И.Д. Гончарные печи Луки-Врублевецкой // КСИААН СССР. – М., 1967. – Вып.12. – С.112-118.
16. Мелюкова А.И. Памятники скифского времени на среднем Днестре // КСИАМК АН СССР. – М., 1953. – Вып.51. – С.60-63.
17. Мовша Т.Г. Раскопки трипольского поселения в с. Жванец // Археологические открытия 1969 г. // М., 1970. – С.226-227.
18. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. – Хмельницький, 1990.
19. Молодова І. Унікальне мустьєрське поселення на Середньому Дністрі. – М.: Наука, 1982. – 240 с.
20. Погорілець О., Савов Р. Давньоримський військовий диплом з Поділля // Нумізматика і фалеристика. – № 2. – К., 2007. – С. 32-35.
21. Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст. н.е). – К.: Наукова думка, 1975. – 156 с.
22. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии. – Тр.ХІ археологического съезда. М.: Б.и., 1901. – С.197-365.
23. Слав'яне на Днестрі і Дунаї. Сборник научных трудов. – К.: Наукова думка, 1983. – 250 с.
24. Телегін Д.Я. Вартові тисячоліть. К.: Наукова думка, 1991. – 80 с.
25. Трубочанінов С.В., Винокур І.С. Історія Поділля та Південно-Східної Волині. – Кн.1. – Кам'янець-Подільський, 1993.
26. Черниш О.П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. – К., 1975. – 166 с.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 2.
ПОНИЗЗЯ У СКЛАДІ ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА ТА
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XII –
СЕРЕДИНА XIII СТ.)

ПЛАН

1. Теробовлянська земля і Пониззя.
2. Політична історія краю у складі Галицького та Галицько-Волинського князівств.
3. Столиця Пониззя – Бакота.
4. Економічний розвиток та соціальні відносини в краї.
5. Культура населення Пониззя.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Відповідаючи на **перше запитання**, студенту варто запам'ятати, що в історичній літературі існує твердження, що у IX - на початку XI ст. землі Середнього Подністров'я входили до складу Київської Русі. У 80-і рр. XI – в XII ст. у Придністровських землях, які І.П.Крип'якевич називав Підкарпаттям, сформувалося вже декілька окремих князівств: Галицьке, Перемишлянське, Звенигородське і Теробовлянське. Кожне із них мало свою територію, свого князя, столицю тощо. Зокрема, у 1097 р. на князівському з'їзді в Любечі Теробовля з великою адміністративною округою (в тому числі й чималими землями в Середньому Подністров'ї) була закріплена за князем Васильком Ростиславичем (1084 – 1124, правнук Ярослава Мудрого), а Перемишль отримав його брат - Володар.

До своєї смерті (25 лютого 1124 р.) Василько знаходився у вирі багатогранного внутрішнього і зовнішньополітичного життя. У внутрішній політиці свого князівства він активно намагався зміцнювати його кордони, сприяв зведенню міст й оборонних форпостів на південно-східних рубежах князівства, намагався заселяти Подністров'я і встановив військовий та торговельний контроль над Дністровським водним шляхом. Очевидно, з його

князюванням і пов'язане формування у південній частині Тербовлянського князівства в середній течії Дністра такого адміністративно-територіального утворення як ПОНИЗЗЯ, в межах якого в той час функціонувало, а також виникло чимало міст, замків, укріплених городищ та поселень сільського типу. Серед міст - замків Галицько-Волинський літопис називає Василів, Онут, Кучелмин, Ушицю, Бакоту, Каліус та інші. Звичайно, не всі вони потрапили на сторінки літописів, хоча відігравали для тодішнього населення краю чималу оборонну міць. Археологічні дослідження та обстеження залишків городищ, які знаходяться сьогодні лише у південній частині Хмельницької області, засвідчують, що їх виявлено понад 50. Найбільш масивними вони збереглися в Колубаївцях, Княжполі і Приворотті Другому (Кам'янець-Подільський район), у Великому Карабчиєві, Іванківцях і Сирватинцях (Городоцький район), у Міцівцях та Проскурівці (Дунаєвецький район) і т.д.

Розкриваючи **друге запитання**, запам'ятайте, що після смерті Василька і Володаря, землі Пониззя над Дністром перейшли до Володимира Володаревича (Володимирка), який князував у Галичі. Як талановитий політичний діяч, він намагався зміцнити Галицьке князівство, котре інтенсивно формувалося в межах Галицької, південної частини Перемишлянської і Тербовельської земель. Для зміцнення своїх позицій Володимирко уклав союз з київським князем Всеволодом Олеговичем і деякий час підтримував його зовнішньополітичні плани. Зокрема, похід на Польщу у 1142 р., який було здійснено за дорученням Всеволода. Київський князь добивався того, щоб Володимирко визнав його верховну владу. Коли Галицький князь відмовився „поклонитися” Всеволоду, тоді останній організував похід князів різних Руських земель та половців на Галичину. Приводом до сварки, як засвідчує Руський літопис, послугувало призначення Всеволодом свого сина Святослава на князювання до Володимира. „І почали один на одного (Всеволод і Володимирко) складати вину, і Володимирко кинув йому хресну грамоту. Всеволод тоді з братами пішов на нього”. Суперечка вилася у військову сутичку.

У Пониззі спочатку головним містом була Ушиця, яка

досить живописно розташовувалася над Дністром. У військових діях 1144 р. між київським князем Всеволодом Олеговичем та галицьким князем Володимиром Володаревичем, це місто було зайняте союзниками Всеволода Олеговича – братом Ізяславом Давидовичем (роки) та половцями. Це сталося восени. Велика коаліція князів зі Всеволодом підійшла до Галича, а Ізяслав з половцями взяли Ушицю і Микулин та наблизилися до Теревовлі. Війська на чолі з Всеволодом через болота вибралися на гори, зайшли з боку Перемишля і Галича та підійшли до них. Галичани – дружинники, занепокоїлися, оскільки вважали, що Всеволодові війська зможуть захопити їхні сім'ї в Галичі. Володимирко хоч і мав підтримку з боку угорського короля, однак відчув велику силу Всеволода і вирішив вмовити князя Ігоря (хто такий ?) помирити Галицького та Київського князів. І це йому вдалося. З цього приводу в Київському літописі зазначається, що “виїхав Володимир, і поклонився Всеволодові, а Всеволод зустрів його зі своїми братами. І дав Всеволоду Володимирко за труд тисячу і чотириста гривень срібла, – раніш багато наговоривши, а потім багато заплативши, – і цим його вблагав. Всеволод же з братами, цілувавши його, примирив його з собою. Сказавши йому: “Осе ти цілий еси і більше не гріши”, – повернув йому Всеволод Ушицю і Микулин. І вернулися вони до себе”. Таким чином, Володимирко змушений був „поклонитися” Всеволодові, сплативши йому й чималу контрибуцію.

З 1153 по 1187 рр. в Галицькій землі князував Ярослав Осмомисл, внутрішня політика якого була спрямована на зміцнення Галицького князівства, його міжнародної і економічної могутності, на будівництво міст, замків, фор-тець і т.д. Йому неодноразово доводилося захищати Галицьку землю від інших держав, а також і від руських князів. Зокрема, з перших років свого князювання Ярослав був змушений захищатися від свого двоюрідного брата Івана Ростиславича, званого Берладником. Після невдалого походу на Галич у 1144 р., Іван пішов у наддунайські землі для заснування там князівства. Однак, він і в наступні роки намагався підпорядкувати своїй владі Галичину, шукав для цього нагоди та союзників серед різних князів. У 1159 р. Берладник розпочинає черговий похід на Галицьку землю,

розраховуючи на підтримку місцевого населення. Військо Івана становило близько 6000 „берладників” та половців. Берладник підійшов до міста Кучелмин у Пониззі, де місцеві жителі „були йому раді”.

У тому ж році претендент на галицький престол Іван Ростиславович облягав Ушицю і масово приставали до нього „смерди, які скакали через заборолу до Івана і перебігло їх зоо”. Не важко здогадатися, які причини спонукали селян перейти на бік Івана. З’ясовується, що він організовував князівство над Нижнім Дунаєм з столицею в Берладі. Це лугово-степовий район з багатою природою, який був рідко заселеним і тому приваблював ті групи населення, які були незадоволені князівсько-боярським режимом. Вони сподівалися на вільніші умови життя. Таких вихідців називали „берладниками”.

Археологічні матеріали з території Пониззя засвідчують, що в XI – XII ст. край був досить густо заселеним. Причому, більшість міст, оборонних укріплень та замків не потрапили на сторінки літописів. Серед них найбільш відомими вже на основі археологічних досліджень XIX-XX ст. є городища біля сіл

Найдавнішою столицею Пониззя в XI-XII ст. була Ушиця на лівому боці Дністра, а археологічні дослідження 70 – 80 рр. XX ст. дають підстави частково реконструювати її. З’ясовується, що поселення було міського типу і складалося з дитинця та посаду. Перший із них (залишилася частина городища) займав трикутний мис на лівому березі Дністра. З південного сходу мис обмежувався річкою Дністер, а з північного сходу і південного заходу – глибокими ровами. З напільного боку мису збереглися залишки валу, який від часу частково вже розплився і виступає ледь помітним, а також простежуються незначні заглиблення на місці рову. Дві третини городища змиті водами річки. Площадка дитинця (600 кв.м.) була майже повністю розкопана. Городище разом з валом збереглося на довжину біля 50 м. і максимальну ширину - до 30 м. Поверхня городища першопочатково була у формі миса, становила 0,2 га та мала незначний нахил (на 1 м.) із заходу на схід. Висота площадки городища над р. Дністер досягала 12 м. Із заходу до городища примикав великий посад (≈ 40 га), житла та господарські споруди якого майже повністю були

зруйновані жителями наступних століть в процесі розбудови Ушиці.

Найкраще збереженою для досліджень виявилася південно-західна частина городища. Його розкопки М.Кучерою і П.Горішнім з внутрішнього боку валу сприяли відкриттю вздовж нього понад 20 клітей – зрубів та городень (3 – 3,2 × 2 – 2,6 м.). З боку яру на городище відкрито залишки в'їзду у вигляді двох паралельних рівчаків. Ширина в'їзду досягала 2,5, а довжина – 6 м. Крім того, в межах городища було виявлено 4 житла (рис.). Малочисельні знахідки військового спорядження: бойовий ніж, шпора, наконечники стріл, дротик, позолочені накладки для зброї, а також декілька срібних прикрас (вите кільце – перстень, підвіска, два з'єднаних кільця від портупей і т.п.) – речі, що належали представникам княжого війська. Наявні кліті і житла засвідчують, що в городищі постійно мешкали зі своїми сім'ями особи, які мали відношення до сторожової служби і підтримували у належному стані укріплення. Найбільше на городищі знайдено гончарної кераміки XII – XIII ст.

За 45 м. західніше городища, в Дністер з його лівого боку врізається рів – балка. На цій прибережній площадці, між ровом городища і балкою, знаходилося невелике неукріплене поселення. В обриві берега Дністра, на вказаній його частині, знайдені фрагменти кераміки ХП-ХШ ст., хоча там житлових чи господарських об'єктів ніяких не виявлено. Не виключено, що тут мешкали поселенці, які забезпечували господарське життя городища. Окрім названого, ще одно поселення знаходилося недалеко від „града”, в заплаві Дністра, при впадінні в нього р.Ушиці. За 2 км. на північ від Ушиці, при впадінні в неї безіменного струмка, розташоване урочище Городисько. Експедиція Кам'янець-Подільського університету виявила в ньому залишки великого двошарового городища: ранньозалізного віку та ХП-ХШ ст. І.Винокур вважає, що городище у ХП-ХШ ст. виконувало для столиці Пониззя Ушиці сторожові функції.

Таким чином, укріплене городище Ушиця, навколишні поселення та ще одне городище-супутник у XI-XII ст. формували відомий в історії Пониззя літописний центр, який відігравав роль столичного осередку краю, аж поки на політичну арену Пониззя

не висунулася Бакота.

Остання столицею Пониззя стала десь наприкінці ХП ст., чудовою пам'яткою культового мистецтва якої залишився скельний храм XI-XIII ст. Бакота столицею Пониззя виступила тоді, коли останнє перейшло у правове поле Галицько-Волинської держави. На відміну від Ушиці, Бакота дещо пізніше зафіксована на сторінках літопису – у 1241р. Розміщуючись у живописній частині лівого берега Дністра, в топографічному відношенні вона також складалася з двох основних частин – замку і посаду, до яких тягнулася велика сільськогосподарська округа. Однак, якщо Ушиця XI-XII ст. в археологічному відношенні досліджена дещо краще, то Бакота – лише частково. Справа в тому, що археологи помилково її замок та посад шукали не в низині на лівому березі Дністра, а на високій скелі, над монастирем. В результаті затоплення Дністра, територія колишнього міста – столиці Пониззя XII-XIII ст. після Ушиці, опинилася під водою і ніколи не буде належно дослідженою.

Найбільш давню назву нашого краю „Пониззя” під 1227 р. вперше виявляємо в Галицько-Волинському літописі у зв'язку з Мстиславом Удалим. Передавши Галицьку землю своєму молодшому зятеві, угорському королевичу Андрію, Мстислав поїхав мешкати до міста Торчеськ, а „Пониззя” залишив за собою у якості лена.

На крайньому сході Середнього Подністров'я, де у Дністер впадала р.Калюс, знаходилося поселення Каліус, яке у 1242 р. відвідав Данило, щоб “установити землю” (Галицько-Волинську).

Пониззя знаходилося у складі Галицько-Волинського князівства до початку 50-х рр. XIII ст. А приблизно з 1252 р. до Бакоти приїхали татари і підпорядкували край своїй владі. Бакота стала адміністративним центром баскачества з українським населенням. Подальші події в історії Пониззя другої половини XIII – першої половини XIV ст. залишаються дослідженими досить фрагментарно. Відомою є лише інформація про те, що саме в ті часи більшість міст та укріплених форпостів в краї, населення якого чинило опір золотоординцям, були розібрані за їх же розпорядженням або зруйновані.

Відповідаючи на **четверте питання**, студент повинен

зазначити, що Пониззя в складі Галицького та Галицько-Волинського князівств виступало важливим економічним регіоном, у якому здійснювалися торговельні відносини, розвивалися ремесла і промисли, хоча переважало сільськогосподарське виробництво переважно на тучних чорноземах. Земля тут виступала великою цінністю, про що засвідчують рівень сільськогосподарського виробництва та формування великих земельних володінь галицького боярства. В краї в той час функціонували двопільна та трьохпільна система обробітку землі. Під час археологічних досліджень поселень різних типів виявлені різноманітні сільськогосподарські знаряддя, а також хлібні злаки. У вказаний період на Пониззі широко використовувалися наральник, а переважно плуг із залізним лемешем та різакочереслом, в який впрягали волів.

В краї було чимало й худоби. Землевласники, міста і села володіли великими стадами тварин, про що свідчать археологічні матеріали. Жителі краю займалися й мисливським промислом, рибальством, бортництвом, ткацтвом тощо. Високого рівня досягло ремісничє виробництво. Археологічні дослідження зафіксували різноманітні знаряддя праці: залізні леміші, різакочересла, наральники, лопати, замки, цвяхи, підкови для коней і людського взуття, рибальські гачки, кінську зброю і т.д. Знайдено чимало кіс, серпів, зубил, свердел із заліза тощо. Серед знахідок представлені й предмети озброєння: кольчуги, шоломи, мечі, сокири, наконечники списів і стріл. Великою майстерністю відзначалися ювелірні вироби: срібні з позолотою браслети-наручі, медальйони, скроневі прикраси, сережки і т.п.

На тлі відповідного економічного розвитку, формувалися й соціальні відносини в краї. Галицько-Волинський літопис дає підстави стверджувати, що на Пониззі в той час існували різні категорії населення, які зафіксовані й в інших землях-князівствах. Це удільні князі, бояри, дружинники, міщани, челядь, селяни, монахи і т.д.

Своєрідною складалася і культура населення Подністров'я в той час, яка виражалася в пам'ятках матеріального і духовного життя. Досліджуваний період для наших предків був досить напруженим в боротьбі за виживання, особливо враховуючи

геополітичне розташування регіону. Постійні війни, чвари між князями і боярами, боротьба з кочовим степом вимагали від місцевого населення постійно знаходитися в бойовій готовності. В цьому відношенні було досягнуто вже чималих успіхів у містобудуванні. Кожне із міст (здавалися вже у другому питанні) мало свій замок, який міг заховати за своїми стінами сотні жителів міст та їхніх округ. Зводилося чимало й окремих замків, свідками залишків укріплень яких слугують численні городища. В межах міст і поселень сільського типу відкрито чимало жител різної конструкції, кераміку переважно гончарну та лише часткові фрагменти ручної роботи, побутові вироби з дерева, каменю тощо.

Духовне життя проявлялося в традиціях поховань, у функціонуванні в краї багатьох скельних храмів (Бакота, Лядава, Буша, Черче, Сокилець, Окниця), у скельних написах і т.д.

Основна література

1. Баженов О.Л. Щодо формування території Пониззя в IX-XIII ст. // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. - Кам'янець-Подільський, 2004.
2. Баженов О.Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX-XIII ст. - Кам'янець-Подільський, 2009. – 304 с.
3. Брайчевський М. Біля джерел слов'янської державності. – К., 1964. – 354 с.
4. Винокур І., Петров М. До початку історії Кам'янця-Подільського // *Marra mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів-Київ-Нью-Йорк, 1996. – С.113-135.
5. Винокур І., Петров М. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект // *Краєзнавство*. – № 1-4. – 1999. – С.10-21.
6. Винокур І.С. Історія Лісостепоного Подністров'я та Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя. – Київ-Одеса, 1995.
7. Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота – столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 364 с.

8. Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України. – К., 1995. – 318 с.
9. Горбняк Т.В. Давня Бакота. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 160 с.
10. Горишний П.А., Юра Р.А. Раскопки в селах Бакота и Студеница на Днестре // Археологические открытия 1975 г. – М., 1977. – С.317.
11. Григорійв Н.Я. Поділля. Географічно-історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2003. – 80 с.
12. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XII вв. – К., 1985. – 180 с.
13. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – 174 с.
14. Кучера М.П., Горишний П.А. Раскопки Староушицкого городища // Археологические открытия 1977 г. – М., 1978. – С.345.
15. Кучера М.П., Горишний П.А., Моця А.А. Раскопки летописной улицы // Археологические открытия 1976 г. – М., 1977. – С.320.
16. Майоров В.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. – СПб, 2001. – 640 с.
17. Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 96 с.
18. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. – М., 1885.
19. Пачкова С.П. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі // Археологія, 1979. – Т.32. – С.72-96.
20. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950.
21. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1967. – №140.
22. Сецинский Е. Археологическая карта Подолии. – М., 1901.

23. Чорний П.А., Юра Р.А. Раскопки в селах Бакота и Студеница на Днестре // Археологические открытия 1975 г. – М., 1976. – С.317.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

**СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 3.
ПОДІЛЛЯ У СКЛАДІ ВКЛ.**

ПЛАН

1. Татарський період в історії подільського краю.
2. Прихід литовських князів на Поділля.
3. Подільське князівство братів Коріатовичів.
4. Князювання Свидригайла (1400–1401 рр.), Ягайлова зверхність (1402–1411 рр.) та володарювання Вітовта (1411–1430 рр.) в Подільському краї.
5. Боротьба за Поділля у 30-х XV ст.

Основна література

1. Будяй В.Г. Литва на Поділлі. Топонімічні свідчення // Літопис Хмельниччини – 2004: краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2004. – 208 с. – С. 5-11.
2. Михайловський В. Велика земельна власність на Західному Поділлі уXV ст. (на прикладі документів для Шафранців і Одровонжів) // Kamieniec Podolski. Studia z dziejow miasta i regionu / Pod. red. F.Kiryka. – Krakow, 2005. – Т.II. – S.90–98.
3. Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині ХІУ- -70-х роках ХУІ ст.. – К.: Темпора, 2012. – 450 с.
4. Михайловський В. Васальні стосунки князів Коріатовичів із Казимиром III та Людовиком Угорським // УІЖ. – 2010. – № 4. – С. 4-15.
5. Михайловський В. Західне Поділля під володінням Вітовта у 1411-1430 роках: надавча політика в світлі документів // Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ-Львів, 2004. – Т.II. – С. 110-128.

6. Михайловський В. Спільне правління братів Коріатовичів на Поділлі (1340-ві – 1394 рр.) // УІЖ. – 2009. – № 5. – С. 34-47.
7. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. – К., 1886.
8. Розов В. Українські грамоти. – Т.І: XIV в. і перша половина XV в. – К., 1928. – №31.
9. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. - К., 1895.
10. Сіцинський Ю. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. – Кам'янець на Поділлі, 1994 (репринт).
11. Сіцинський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. Історико-археологічні нариси. – Кам'янець-Подільський, 1994 (репринт).
12. Погорілець О., Савов Р. Монета подільського князя Костянтина // Нумізматика. Фалеристика. – 2004. - № 3. – С. 24-29.
13. Погорілець О., Савов Р. Відкриття карбування в II-пол. XIV ст. монети на Поділлі // Літопис Хмельниччини – 2004: краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2004. – 208 с. – С. 17-28.
14. Погорілець О., Савов Р. Про початок карбування монети в південних землях Великого князівства Литовського(II пол. XIV ст.) // Літопис Хмельниччини – 2007: краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2007. – 296 с. – С. 225-231.
15. Шабульдо Ф. Литовська «Задніпрянщина»: незнаний аспект синьоводської проблеми // Шабульдо Ф. Синьоводська проблема: Можливий спосіб її розв'язання. – К., 1998. – С.5–50.
16. Шабульдо Ф. Кондомініум в українських землях XIV століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 2006. –

Т.ССЛІ: Праці історично-філософської секції. – С.7–22.

17. Шостопал А. Монети XIV ст. карбовані на Поділлі // Нумізматика. Фалеристика. – 2007. - № 3. – С. 24-26.
18. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст.. Волинь і Центральна Україна. – Видання 2. – К.: Критика, 2008. – 442 с.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

**СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 4.
ПОДІЛЬСЬКЕ ВОЄВОДСТВО У XV – XVIII СТ.**

ПЛАН

1. Історичні умови формування Подільського воєводства.
2. Адміністративно-територіальний устрій воєводства.
3. Соціально-етнічна структура населення.
4. Розвиток ремесла і торгівлі, культури.
5. Форми землеводіння та їх еволюція, становище сільськогосподарського виробництва.

Основна література

1. Бялковський Л. Поділля у XVI ст. (польською мовою). – Варшава, 1920.
2. Григорян В.Р. История армянских колоний Польши (Армяне в Подолии). – Ереван, 1980.
3. Грушевський М. Барское староство: исторические очерки (XV-XVIII вв.). – К., 1894.
4. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.V, VI. (XIV-XVII вв.). – 1994.
5. Гульдман В.К. Памятники старины в Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1901.
6. Дашкевич Я.Р. Розселення вірмен на Україні в XI-XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – 1987. – Вип.1. – С.150-181.
7. Дашкевич Я.Р. Поділля: виникнення і значення назви // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С.58-60.
8. Дзира Я.І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII-XVI ст. (за хроніками Бельських і Стрийковських) // Укр. історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип.1. – С.83-102.
9. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963.
10. Історик Олена Компан: Матеріали до біографії. – К., 2007. – 532 с.
11. Крикун М.Г. Повітовий устрій подільського воєводства в XV-XVI ст. // Український археографічний щорічник. – Вип.1. – Т.4. – К., 1992. – С.157-178.

12. Крикун М.Г. Початки Подільського повітового устрою // Проблеми української історичної медієвістики. – К., 1990. – С.33-52.
13. Крикун М.Г. Поширення польського адміністративного устрою на українських землях // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1991. – Вип.42. – С.24-30.
14. Крикун М.Г. Подільське воєводство у ХУ-ХУІІІ століттях. Статті і матеріали. – Львів, 2011. – 733 с.
15. Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С. Сполохи козацької звитяги: Нариси. Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 206 с.
16. Молчановский Ф.Н. Очерки известий о Подольской земле до 1434 г. – Киев, 1885. – 388, ХХХІІ с.
17. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. – Хмельницький, 1990.
18. Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця ХУІІ-ХУІІІ ст. (Історіографія. Джерела). – Кам'янець-Подільський, 2002. – 384 с.
19. Поділля. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1994. – 504 с.
20. Пламєницька О.А. *Castrum Camenecensis*. Фортеця Кам'янець: (пізньоантичний – ранньомодерний час). Кам'янець-Подільський, 2012. – 672 с.
21. Пламєницька О.А. *Civitas Camenecensis*. Цивільна архітектура Кам'янця-Подільського в урбаністичному контексті. Теорія і практика дослідження та збереження: монографія. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2024. – 432 с.
22. Сіцинський Ю. Оборонні замки Західного Поділля ХІV-ХVІІІ ст. – К., 1928; Кам'янець-Подільський, 1994 (репринт).
23. Сіцинський Ю. Вплив візантійсько-атонської архітектури на будівництво мурованих церков на Поділлі. – Кам'янець-Подільський: Медобори, 2001. – 32 с. – Репринт.
24. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. – Каменец-Подольский: Тип. С. П. Киржацкого, 1904. – 102 с.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

**СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 5.
БРАЦЛАВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО У XVI – XVIII СТ.**

ПЛАН

1. Історичні умови формування Брацлавського воєводства.
2. Адміністративно-територіальний та судовий устрій краю.
3. Кількість і структура поселень воєводства.
4. Розвиток ремесла і торгівлі в містах воєводства.
5. Становище сільськогосподарського виробництва в регіоні.

Основна література

1. Боряк Г.В. Територія і залюднення Брацлавщини в першій половині XVI ст. (до 1566 р.) Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – Вип. II. – 1985. – С. 63-70.
2. Бялковський Л. Поділля у XVI ст. (польською мовою). – Варшава, 1920.
3. Григорян В.Р. История армянских колоний Польши (Армяне в Подолии). – Ереван, 1980.
4. Грушевський М. Барское староство: исторические очерки (XV-XVIII вв.). – К., 1894.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. V, VI. (XIV-XVII вв.). – 1994.
6. Гульдман В.К. Памятники старины в Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1901.
7. Дан О.Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648-1676 рр.). – 2-е вид. – К., СтилоС, 2004. – 288 с.
8. Дашкевич Я.Р. Розселення вірмен на Україні в XI-XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – 1987. – Вип. 1. – С. 150-181.
9. Дзира Я.І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII-XVI ст. (за хроніками Бельських і Стрийковських) // Укр. історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 83-102.
10. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963.

11. Історик Олена Компан: Матеріали до біографії. – К., 2007. – 532 с.
12. Крикун М.Г. Поширення польського адміністративного устрою на українських землях // Проблеми слов'язознавства. – Львів, 1991. – Вип.42. – С.24-30.
13. Крикун М.Г. Брацлавське воєводство у XVI-XVIII століттях. Статті і матеріали. – Львів, 2008. – 412 с.
14. Молчановский Ф.Н. Очерки известий о Подольской земле до 1434 г. – Киев, 1885. – 388, XXXII с.
15. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. – Хмельницький, 1990.
16. Отамановський В.Д. Вінниця в XIV-XVII ст. – Вінниця, 1993. – 464 с.
17. Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела). – Кам'янець-Подільський, 2002. – 384 с.
18. Поділля. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1994. – 504 с.
19. Сіцинський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. – К., 1928; Кам'янець-Подільський, 1994 (репринт).
20. Сіцинський Ю. Вплив візантійсько-атонської архітектури на будівництво мурованих церков на Поділлі. – Кам'янець-Подільський: Медобори, 2001. – 32 с. – Репринт.
21. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. – Каменец-Подольский: Тип. С. П. Киржацкого, 1904. – 102 с.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 6.
ПОДІЛЬСЬКИЙ КРАЙ ПІД ВЛАДОЮ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.

ПЛАН

1. Польсько-турецька війна 1672 р. за Поділля.
2. Турецький порядок на Поділлі.
3. Юрій Хмельницький – князь Сарматії.
4. Боротьба за визволення Поділля.
5. Наслідки турецького володіння Поділлям.

Основна література

1. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. К., 1895. 250 с.
2. Сіцінський Ю. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. Кам'янець на Поділлі, 1994 (репринт).
3. Сіцінський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. Історико-археологічні нариси. Кам'янець-Подільський, 1994 (репринт).
4. Пламєницька О. Кам'янець-Подільський. К., 2004. 256 с.
5. Кам'янець-Подільський: Туристичний путівник. Львів-Кам'янець-Подільський, 2003. 320 с.
6. Расщупкін О.І. Кам'янець на Поділлі. Кам'янець-Подільський, 2008. 112 с.
7. Грушевський М. Барское староство: исторические очерки (XV-XVIII вв.). – К., 1894.
8. Грушевський М. Історія України-Руси. Т.V, VI. (XIV-XVII вв.). 1994.
9. Гульдман В.К. Памятники старины в Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1901.
10. Дзира Я.І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII-XVI ст. (за хроніками Бельських і Стрийковських) // Укр. історико-географічний збірник. К., 1971. Вип.1. С.83-102.
11. Колодзейчик Даріюш (РП). Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672-1699 рр. // Український археографічний щорічник. – Вип.7. К., 1992. С.113-118.
12. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963.

13. Історик Олена Компан: Матеріали до біографії. К., 2007. 532 с.
14. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. Хмельницький, 1990.
15. Нечитайло П. Османська кав'ярня в Кам'янці-Подільському. I: Польові роботи, керамічний посуд, люльки. Превентивна археологія в Україні, 1. Київ; Кам'янець-Подільський: ОАСУ, 2022. 296 с.
16. Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела). – Кам'янець-Подільський, 2002. 384 с.
17. Поділля. Історико-етнографічне дослідження. К., 1994. 504 с.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 7. ПОДІЛЛЯ У ХVIII СТ.

ПЛАН

1. Історичні обставини переходу Поділля під владу Польщі
2. Територія Поділля та його адміністративний устрій.
3. Соціально-економічний розвиток: торгівля, ремесла, промисли, сільськогосподарські заняття.
4. Суспільно-політичне життя. Культура. Релігія.

Основна література

1. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. К., 1895. 250 с.
2. Сіцінський Ю. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. Кам'янець на Поділлі, 1994 (репринт).
3. Сіцінський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. Історико-археологічні нариси. Кам'янець-Подільський, 1994 (репринт).
4. Пламеницька О. Кам'янець-Подільський. К., 2004. 256 с.
5. Кам'янець-Подільський: Туристичний путівник. Львів-Кам'янець-Подільський, 2003. 320 с.
6. Расщупкін О.І. Кам'янець на Поділлі. - Кам'янець-Подільський, 2008. – 112 с.
7. Грушевський М. Барское староство: исторические очерки (XV-XVIII вв.). К., 1894.
8. Гульдман В.К. Памятники старины в Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1901.
9. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. Хмельницький, 1990.
10. Муляр А.М. Роль селян у відбудові Подільського села на початку ХVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т.5(7). – Кам'янець-Подільський, 2001. С.90-98.
11. Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця ХУІІ-ХУІІІ ст. (Історіографія. Джерела). Кам'янець-Подільський, 2002. 384 с.

12. Петров М.Б. До історії торгівлі Кам'янця-Подільського у XVIII ст. // АCADEMIA на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка. 1. Історичні дослідження. Кам'янець-Подільський, 1997. С.96-101.
13. Поділля. Історико-етнографічне дослідження. К., 1994. 504 с.
14. Трубочанінов С.В. Розвиток господарства Поділля у XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Історичні науки. Т.2(4). Кам'янець-Подільський, 1998. С.120-128.
15. Krol-Mazur Renata. Miasto trzech nacji. Studia z dziejow Kamienca Podolskiego w XVIII wieku. Krakow: Avalon, 2008. 670 s.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

**СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 8.
ПОДІЛЛЯ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

ПЛАН

1. Поділи Польщі та політичне підпорядкування Поділля Росії.
2. Територія Поділля та його адміністративно-територіальний устрій:
3. Розвиток мануфактур та промисловості. Ремесла й промисли. Торгівля.
4. Польське повстання 1830-1831 і Поділля.
5. Суспільно-політичне життя. Т.Шевченко і Поділля.
6. Демографічна, соціальна та етнічна структура населення.

Основна література

1. Гальчак С. Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток. Кам'янець-Подільський, 2006. 368 с.
2. Гульдман В. Подольская губерния. Каменец-Подольский, 1889.
3. Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской епархии. Біла церква, 2008. 996 с.
4. Задорожнюк А.Б., Реєнт О.П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. К.: Інституту історії України НАН України, 2008. 270 с.
5. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1905. 564 с.
6. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украине второй половине ХVІІІ в.: (Соц.-эконом. развитие). Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1961. 234 с.
7. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.: Текст. вир-во. К.: Вид-во АН УРСР, 1960. 127 с.
8. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський: [Б. в.], 1993. 480 с.
9. Баженова С. Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т. Кам'янець-Подільський:

- Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т; Інформ.-вид. від., 2002. 180 с.: іл.
10. Григоріїв Н. Я. Поділля: Геогр.-іст. нарис. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2003. 92 с. Репринт.
 11. Клименко П. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX ст. // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.Багалія. К., 1927.
 12. Таранец С. В. Старообрядчество Подолии / НАН Украины. Ин-т укр. археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского. К.: Институт украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины, 2000. 239 с.
 13. Кустарные промыслы Подольской губернии. – К.: Типо-Литография «С.В.Кульженко», 1916. 715 с.
 14. Олуйко В.М., Слободянюк П.Я., Баюк М.І. Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність. Хмельницький, 2005. 400 с.
 15. Філінюк А. Г. Деякі питання політики царизму щодо інкорпорації Поділля до складу Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту: Іст. науки. 2002. Т. 8 (10). С. 230-237.
 16. Філінюк А.Г. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець ХУІІІ – 50-ті роки ХІХ століття) // А.Г.Філінюк, Т.В.Ігнат'єва / Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет: редакційно-видавничий відділ, 2006. 316 с.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 9.
ПОДІЛЛЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

ПЛАН

1. Етно-соціальна структура населення Поділля.
2. Селянська реформа 1861 р. на Поділлі та її наслідки.
3. Польське повстання 1863 р. і Поділля.
4. Столипінська аграрна реформа і Поділля.
5. Земства та їх роль в соціально-економічному житті регіону.

Основна література

1. Гальчак С. Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток. Кам'янець-Подільський, 2006. 368 с.
2. Гульдман В. Подольская губерния. – Каменец-Подольский, 1889.
3. Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской епархии. Біла церква, 2008. 996 с.
4. Задорожнюк А.Б., Реєнт О.П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. – К.: Інституту історії України НАН України, 2008. 270 с.
5. Космічна Т.В. Сільське житло Поділля (кінець ХІХ-ХХ ст.). К.: Наукова думка, 1980. 192 с.
6. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1905. 564 с.
7. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украине второй половине ХVІІІ в.: (Соц.-эконом. развитие). Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1961. 234 с.
8. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.: Текст. вир-во. К.: Вид-во АН УРСР, 1960. 127 с.
9. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський: [Б. в.], 1993. 480 с.
10. Баженова С. Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т. Кам'янець-

- Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т; Інформ.-вид. від., 2002. 180 с.: іл.
11. Данілов І.В. Це респектабельне слово – банк. Кам'янець-Подільський, 1998. 120 с.
 12. Григоріїв Н. Я. Поділля: Геогр.-іст. нарис. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. 92 с. Репринт.
 13. Єсюнін С. Міста Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Хмельницький, 2015. 336 с.
 14. Таранец С. В. Старообрядчество Подолии / НАН України. Ін-т укр. археографії и источниковедения им. М. С. Грушевского. К.: Інститут української археографії и источниковедения им. М. С. Грушевського НАН України, 2000. 239 с.
 15. Кустарные промыслы Подольской губернии. К.: Типо-Литографія «С.В.Кульженко», 1916. 715 с.
 16. Обзор Подольской губернии за 1912 г. Каменец-Подольский, 1913.
 17. Олуйко В.М., Слободянюк П.Я., Баяк М.І. Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність. Хмельницький, 2005. 400 с.
 18. Хоптяр Ю.А. Розвиток ярмаркової торгівлі в Подільській губернії в другій половині ХІХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т.3(5). Кам'янець-Подільський, 1999. С.171-176.
 19. Щербина П.Ф. Селянський рух в Подільській губернії в період реформи 1861 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т.3(5). Кам'янець-Подільський, 1999. С.190-197.
 20. Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець ХVІІІ – 50-ті роки ХІХ ст.). – Кам'янець-Подільський, 2006. 316 с.
 21. Філінюк А. Г. Деякі питання політики царизму щодо інкорпорації Поділля до складу Російської імперії наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. // Наукові праці

Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту: Іст. науки. 2002.
Т. 8 (10). С. 230-237.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 10. ПОДІЛЛЯ У РОКИ ПЕРШОЇСВІТОВОЇ ВІЙНИ

ПЛАН

1. Політична ситуація на Поділлі напередодні війни.
2. Бої першої світової війни на території Поділля.
3. Становище промисловості та торгівлі на території Поділля.
4. Примусова евакуація населення краю в період війни.

Основна література

1. Вінюкова В. М. Поділля у Першій світовій війні / В. М. Вінюкова // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 1. – С. 344-347.
2. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна: У двох книгах. - Книга 2: Мовою документів і свідчень / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк та ін.; відп. ред. О.П. Реєнт; авт. кол.: Ю.В. Берестень та ін. - К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2015. - 800 с.
3. Кам'янець –остання столиця УНР. Путівник, 2011. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006».
4. Реєнт О. П. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії / О. П. Реєнт, Б. М. Янишин // Український історичний журнал. – 2014. – No 3. – С. 4-21.
5. Реєнт О. П. Перша світова війна і наслідки геополітичних катаклізмів початку ХХ ст. для України / О. П. Реєнт // Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 3-4 квітня 2015 р. – Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 203-209.

6. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918) / Л. М. Жванко. – Харків, 2010. – 360 с.
7. Кліщинський П.В. Правобережна Україна в роки Першої світової війни: соціально-економічний та громадсько-політичний аспекти (1914 – лютий 1917 рр.): автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Павло Володимирович Кліщинський. – Кам'янець-Подільський: Б.в., 2010. – 20 с.
8. Герасимов Т. Ю. Електропостачання міст Подільської губернії в роки першої світової війни (серпень 1914 р. – лютий 1917 р.) / Т. Ю. Герасимов // Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2015. – Вип. 95 (№ 4). – С. 35-38.
9. Лисий А. К. Вінниця і вінничани в буревії Першої світової війни / А. К. Лисий // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник (Межибіж) – 1, 2014). – Хмельницький: ІРД, 2014. – Ч. 1. – С. 114-121.
10. Лисий А. К. Повітове місто Поділля в буремні 1914–1917 роки / А. К. Лисий // Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 3-4 квітня 2015 р. – Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 244-252.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

САМОСТІЙНА РОБОТА ТА МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО САМОСТІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ

Самостійна робота є складовим і водночас творчим, індивідуальним та окремим видом навчальної і наукової роботи студента поряд із лекцією та семінарським заняттям. Її суттєвими ознаками є робота безпосередньої участі викладача, але за обов'язкового контролю. Виконання самостійної та індивідуальних навчально-дослідницьких завдань, передбачених робочими програмами навчальних дисциплін, **є обов'язковим**.

Самостійна робота студента – це основний засіб засвоєння студентом навчального матеріалу у вільний від обов'язкових навчальних занять час. Її зміст визначається робочою програмою дисципліни та методичними рекомендаціями викладача.

Викладач визначає обсяг і зміст самостійної роботи, узгоджує її з іншими видами навчальної діяльності, розробляє методичні засоби проведення поточного та підсумкового контролю, аналізує результати самостійної навчальної роботи кожного студента.

За великого навчального навантаження, дефіциту часу важливе значення для студента має раціональне планування самостійної роботи. План допомагає правильно розподілити, економно використовувати свій час.

Формами контролю самостійної роботи студента виступають колоквіуми, індивідуальні та групові співбесіди, тестовий контроль, контрольна робота.

Про організацію самостійної роботи студенти мають дотримуватися наступних вимог:

1. Систематичність і безперервність.
2. Послідовність у роботі.
3. Правильне планування самостійної роботи, раціональне використання часу.
4. Використання відповідних методів, способів і прийомів роботи.
5. Виконання всіх вимог викладача.

Обов'язковим елементом самостійної роботи студента є занотування змісту прочитаного з книги чи журналу. Процес занотування активізує головні ідеї та положення, фіксує найважливіше у змісті, позитивно впливає на запам'ятовування матеріалу. Залежно від мети

та подальшого використання, від призначення студенти можуть використовувати такі форми занотовування:

- **бібліографічна довідка** – у ній зазначають автора тексту, заголовок, видавництво, рік видання, загальну кількість сторінок;
- **план** – коротка форма запису при читанні книги;
- **тези** – стислий виклад прочитаного тексту;
- **конспект** – послідовний виклад змісту книги, журналу, статті.
- **виписки** – дослівні цитати або довільні фрагменти, коли думка автора викладається словами студента з книжкового чи журнального тексту;
- **анотація** – короткий виклад основних положень джерела;
- **резюме** – короткий виклад тексту статті;
- **рецензія** – аналіз, оцінка, відгук.

ЗАПИТАННЯ, ЩО ВИНОСЯТЬСЯ НА САМОСТІЙНЕ ОПРАЦЮВАННЯ

1. Ремесло міст і містечок Поділля XVI-XVII ст.
2. Звичаї та обряди подолян в XVIII-XIX ст.ст.
3. Подільське церковне історико-археологічне товариство (1865-1920): становлення і діяльність.
4. Граф Мархоцький і Миньковецька держава.
5. Містечко Миньківці в історії краю.
6. Вінниця XIV-XVIII ст. в історії Поділля.
7. Сатанів в історії Поділля.
8. Соціальний та етнічний склад населення Подільської губернії кінця XVIII – у XIX ст.
9. Культурно-конфесійне становище Поділля в другій половині XVI – першій половині XVII ст.
10. Сіцінський Ю.Й. та його внесок у вивчення історії Поділля.
11. Пилявецька битва та її значення в історії Поділля.
12. Літописні міста Середнього Подністров'я в XII-XIII ст.
13. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVIII ст.
14. Поділля у науковій спадщині В.Б.Антоновича.
15. Міста Болохівської землі.
16. Поділля в роки Національної революції середини XVII ст.
17. Друге Польське повстання і Поділля.
18. Суконне виробництво на Поділлі.

19. Гуральництво на Поділлі у ХУІІІ – у другій половині ХІХ ст.
20. Михайло Орловський в історії Поділля.
21. Сутківці в історії Поділля ХV- ХVІІІ ст.
22. Язичницькі ідоли та монументальні рельєфи Середнього Подністров'я (ІІІ тис. до н.е. – перша половина І тис. н.е.).
23. Комендант кам'янецького замку Ян де Вітте.
24. Перше Польське повстання і Поділля.
25. Залізничне будівництво на Поділлі.
26. «Просвіта» на Поділлі.
27. Чоловіча гімназія у Кам'янці-Подільському в культурному розвитку Поділля.
28. Хотинська війна і Поділля.
29. «Кам'янецька хроніка» про історію краю.
30. Софія Глявоне і подільський край.

ІНДИВІДУАЛЬНІ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКІ ЗАВДАННЯ ТА МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО ЇХ ВИКОНАННЯ

Мета: самостійне вивчення частини програмного матеріалу, систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань студента з Археології України та навичок самостійної роботи.

Індивідуальна робота студента є формою навчального навантаження, спрямованого на виконання та розвиток його творчих можливостей шляхом індивідуального підходу. Індивідуальна робота здійснюється під керівництвом викладача в позааудиторний час за окремим графіком, складеним кафедрою і з урахуванням потреб і можливостей студента. Індивідуальна робота спрямована на поглиблене вивчення окремих навчальних дисциплін.

Індивідуальне навчально-дослідне завдання (ІНДЗ) – вид позааудиторної роботи студента навчально-дослідного та проектно-конструкторського характеру, що має практичне значення. Мета ІНДЗ – самостійне вивчення частини програмного матеріалу, систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань студента з навчального курсу, розвиток навичок самостійної роботи. ІНДЗ виконується на основі знань, умінь та навичок, одержаних під час лекційних та семінарських занять, охоплює декілька тем або зміст навчального курсу в цілому.

Оцінка за ІНДЗ виставляється на підсумковому занятті з дисципліни на основі попереднього ознайомлення викладача зі змістом ІНДЗ. Можливий захист завдання шляхом усного звіту студента про виконану роботу (до 5 хвилин). Оцінка за ІНДЗ є обов'язковим компонентом семестрової оцінки і враховується при виведенні підсумкової оцінки з навчального курсу.

При вивченні матеріалу курсу «Історія первісного суспільства» обов'язковим є виконання реферату.

Реферат – короткий виклад змісту одного або кількох документів. Він є одним із видів самостійної роботи студента, що допомагає, опрацювавши відповідні джерела, наукову та методичну літературу, поглиблено вивчити проблеми курсу «Історія первісного суспільства». Підготовка реферату виробляє навички самостійного аналізу джерел та наукової літератури, систематизації матеріалу та його стислого викладу. Студент самостійно вибирає одну із запропонованих тем.

Розпочинати роботу над рефератом необхідно із складання бібліографії, яка має нараховувати не менше 5-ти найменувань літератури. На даному етапі важливим є два взаємопов'язані моменти: вміння «читати» і вести запис прочитаного. Щоб глибоко зрозуміти зміст книги, потрібно раціонально її читати.

Після опрацювання всієї доступної джерельної бази необхідно скласти план реферату, в якому має бути вступ, основна частина, висновки, список літератури та додатки (при наявності).

У вступі обґрунтовується актуальність теми, її особливості, значущість щодо соціальних потреб суспільства та розвитку досліджуваної проблеми; з'ясовується стан її висвітлення в літературі, формулюється мета та завдання роботи; виокремлюються методи дослідження.

В основній частині реферату наводяться основні теоретичні ідеї, що висвітлюють дану проблему, визначають сутність (головний зміст) проблеми, основні чинники (фактори, умови), що зумовлюють розвиток явища або процесу, який вивчається. Наводиться перелік основних змістових аспектів проблеми, які розглядаються вченими. Визначаються недостатньо досліджені питання, вказується на слабку розробленість окремих проблем. Розкривається зміст кожного питання в логічній послідовності з елементами самостійного аналізу сучасного стану процесу або явища.

У висновках мають бути власні узагальнення, ідеї, думки, оцінки, пропозиції. У кінці реферату подається список літератури та додатків. У додатках наводяться таблиці, схеми, які суттєво полегшують розуміння студентського дослідження.

Реферат повинен мати обсяг 12-15 сторінок комп'ютерного набору, 14 кегель (Times New Roman), інтервал 1,5, поля з – ліворуч, 2 – праворуч, 2 – верхні та не менше 2,0 – нижні поля. На сторінці має бути 30 рядків. На титульній сторінці реферату зазначається: назва навчального закладу, кафедра, тема, прізвище, ім'я, група, курс студента, що виконав реферат. Прізвище, ім'я, по батькові, вчене звання і посада викладача, що перевірів реферат, місце і рік написання.

Оцінювання реферату здійснюється за такими критеріями:

- вміння ставити проблему;
- вміння обґрунтовувати її соціальне значення;
- розуміння автором співвідношення між реальною проблемою та рівнем її концептуальності;

- повноту висвітлення літературних джерел, глибина їх аналізу;
- володіння методами збирання, аналізу та інтерпретації емпіричної інформації;
- самостійність роботи, оригінальність в осмисленні матеріалу;
- обґрунтування висновків та рекомендацій.

При підготовці до написання реферату, за потребою, студент може консулюватися із викладачем.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТИВ З ІНДЗ

1. Язичницькі ідоли та монументальні рельєфи Середнього Подністров'я (III тис. до н.е. – перша половина I тис. н.е.).
2. Пониззя і Болохівська земля.
3. Подільський край і князі Коріатовичі.
4. Подільські замки у XIV-XVII ст.
5. Магдебурзьке право в містах і містечках Поділля.
6. Поділля в роки Національної революції середини XVII ст.
7. Храми і монастирі Подільського регіону XVI-XVII ст.
8. Ремесло міст і містечок Поділля XVI-XVII ст.
9. Становлення Подільської губернії.
10. Граф Мархоцький і Миньковецька держава.
11. Подільське церковне історико-археологічне товариство (1865-1920): становлення і діяльність.
12. Судова реформа 1864 р. на Поділлі.
13. Кооперативний рух в Подільській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).
14. Внесок Ю.Ролле у вивчення минулого Поділля.
15. Ю.Сіцінський – видатний дослідник подільської історії.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО НАПИСАННЯ МОДУЛЬНИХ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ (МКР) ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

Модульна контрольна робота (МКР) є складовою поточного контролю і здійснюється у формі виконання студентом модульного контрольного завдання. Її мета – виявити рівень теоретичних знань здобувача вищої освіти. Написання модульної контрольної роботи є обов’язковим для здобувачів вищої освіти.

Відповідно до «Положення про рейтингову систему оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (нова редакція)» до написання модульної контрольної роботи допускають всіх здобувачів вищої освіти.

Невиконання МКР, завдань самостійної та індивідуальної роботи оцінюється о балів. Здобувані вищої освіти, які за результатами виконання МКР, завдань самостійної та індивідуальної роботи отримали рейтинговий бал менший 60% від максимальної кількості балів, виділених на ці види робіт, а також ті, що не з’явилися для їх виконання або не виконали їх завдань, вважаються такими, що мають академічну заборгованість за результатами поточного контролю, *ліквідація якої є обов’язковою*.

Передбачено написання однієї МКР, яка проводиться в письмовій формі. Результати МКР з дисципліни «Археологія України оцінюються за **50-ти бальною шкалою** оцінювання для здобувачів освітньо-професійних програм «Середня освіта (історія та правознавство)», «Середня освіта (історія та громадянська освіта) спеціальностей А4 Середня освіта (за предметними спеціальностями), предметними спеціальностями А4.03 Середня освіта (Історія та громадянська освіта) галузі знань А Освіта».

МКР складається з трьох питань, на які потрібно дати розгорнуту відповідь. При оцінюванні відповідей враховується вміння узагальнювати та систематизувати, аналізувати, оцінювати факти та явища та ступінь усвідомлення та розуміння вивченого матеріалу. Критеріями якості контрольної роботи є самостійність і творчість у висвітленні сутності запитань.

ЗРАЗКИ ЗАВДАНЬ МОДУЛЬНИХ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Варіант №1

1. З'ясуйте адміністративно-територіальний устрій Поділля наприкінці XVIII – у XX ст.
2. Охарактеризуйте соціально-економічний розвиток Поділля у XV – першій половині XVII ст.
3. Що Ви розумієте під поняттям „міські магістратські книги”? Пов'яжіть свою відповідь з містами Поділля.

Варіант №2

1. Розкрийте особливості культурного розвитку Поділля кінця XVIII-XIX ст.
2. Охарактеризуйте становище селянства Поділля у XV-XVIII ст.
3. Які функції виконували земські суди у XVI-XVIII ст. на Поділлі? Де знаходилися їхні резиденції?

Варіант №3

1. Розкрийте опришківський рух на Поділлі у XVII – на початку XIX ст.
2. Охарактеризуйте становище православної церкви на Поділлі у XV-XVIII ст.
3. З'ясуйте, що Ви розумієте під терміном „цех”? Чи існували цехи в містах Поділля у XV-XVIII століттях? Перерахуйте у яких містах і які цехи.

Варіант №4

1. Реформа 1861 р. на Поділлі та її наслідки.
2. Охарактеризуйте стан ремісничого виробництва у містах та містечках Поділля XV-XVIII ст.
3. Як Ви розумієте поняття „брати ясир”? Чи мав місце цей фактор на Поділлі і коли?

Варіант №5

1. Охарактеризуйте соціально-економічне становище Поділля у 1672-1699 рр.

2. З'ясуйте питання населення (кількісний та етнічний склад) та його соціальну структуру у містах і містечках Поділля XV – першої половини XVII ст.
3. Розкрийте термін „воєвода”. Чи була така посада на Поділлі в коли? Якщо так, то в чому полягали його функції?

Варіант №6

1. Проаналізуйте інвентарну реформу 1848 р. на Поділлі.
2. Розкрийте погляди дослідників щодо часу виникнення Кам'янця-Подільського.
3. В чому різниця між поняттям „місто” та „містечко”? Наведіть приклади з історії міст та містечок Поділля.

Варіант №7

1. Проаналізуйте суспільно-політичне життя на Поділлі у другій половині XIX ст.
2. Охарактеризуйте відомості іноземних діячів про Поділля за працею В.Січинського „Чужинці про Україну”.
3. Які джерела Ви розумієте під терміном „люстрація”? Які свідчення вони містять і в яких роках створювалися на Поділлі?

Варіант №8

1. Охарактеризуйте матеріальне та духовне життя населення краю у II-V ст. н.е. Яку археологічну культуру воно залишило?
2. З'ясуйте соціально-політичне життя Поділля наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
3. Що Ви розумієте під терміном „подимний податок”? Чи було характерним це явище для поселень Поділля XV-XVII ст.? Якщо так, то наведіть декілька прикладів.

Варіант №9

1. Охарактеризуйте стан культури Поділля наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
2. Розкрийте розвиток торгівлі в містах і містечках Поділля другої половини XVI – першої половини XVII ст.
3. Біля кафедрального католицького костела св. Петра і Павла у Кам'янці-Подільському є висока вежа. Як вона називається, що означає цей термін і коли була збудована?

Варіант №10

1. Охарактеризуйте на основі писемних джерел багатонаціональність складу населення Поділля у XV-XVIII ст.
2. Дайте оцінку Пилявецькій битві і її наслідкам.
3. Як Ви розцінюєте діяльність У.Кармалюка на Поділлі?

Варіант №11

1. Охарактеризуйте стан ремесла в містах і містечках Поділля XV-XVIII ст.
2. Розкрийте особливості розвитку культури на Поділлі наприкінці XVII – у XVIII ст.
3. Хто такі „партачі”? Розкрийте зміст цього поняття, підтвердіть думку конкретними фактами.

Варіант №12

1. Охарактеризуйте національно-визвольний рух на Поділлі у першій половині XVIII ст.
2. Розкрийте соціально-політичне, матеріальне та духовне життя населення краю у VI – VIII ст. н.е. Які археологічні культури воно залишило?
3. Що Ви розумієте під терміном „юридика”. Чи мало місце це явище на Поділлі? Якщо так, наведіть приклади.

Варіант №13

1. Охарактеризуйте оборонні замки Поділля XV–XVII ст.
2. Коли за яких історичних обставин литовські князі підкорили Поділля?
3. У XVI-XVII ст. на Поділлі досить швидко розвивалися фільварки. Що Ви розумієте під цим терміном? Наведіть декілька конкретних прикладів.

Варіант №14

1. Охарактеризуйте соціальну структуру населення Поділля у XV-XVIII ст.
2. Як Ви розцінюєте польське повстання 1830-1831 рр. на Поділлі. Яке воно мало відношення до українського населення і його національного визволення?
3. Розкрийте зміст поняття „Магдебурзьке право”. Пов’яжіть його з містами Поділля.

Варіант №15

1. Охарактеризуйте розвиток цукрової промисловості на Поділлі у XIX ст., як одного із найважливіших осередків європейської Росії.
2. В чому проявлялося національне гноблення подолян польськими феодалами у середні та нові часи?
3. Що Ви розумієте під поняттям „старостинський” або „гродський” суд на Поділлі у XV-XVIII ст.?

Варіант №16

1. Трипільська культура і її пам'ятки в краї.
2. Охарактеризуйте політичне становище Поділля у 60-і – на початку 70-х рр. XVII ст.
3. Що Ви розумієте під поняттям „сеймик”? Чи функціонувала ця інституція на Поділлі? Як так, то коли і де він засідав?

Варіант №17

1. Охарактеризуйте життя населення нашого краю в епоху раннього залізного віку (кін. VIII-II ст. до н.е.).
2. З'ясуйте, при яких історичних обставинах і коли Поділля в складі Правобережної України потрапило під владу Росії?
3. Який вплив мав гайдамацький рух XVIII ст. на наш край? Наведіть приклади.

Варіант №18

1. Розкрийте особливості культурного розвитку Поділля XV-XVIII ст.
2. Останніми роками київські архітектори намагаються „доводити” про заснування Кам'янця римлянами. Чи є наукові підстави це стверджувати?
3. Складіть таблицю „Основні події національно-визвольної боротьби у нашому краї в другій половині XVIII ст.”

Варіант №19

1. Охарактеризуйте Подільське князівство 70-90- рр. XIV ст.
2. Розкрийте особливості облоги і захоплення Кам'янця Туреччиною в 1672 р.
3. Як Ви розумієте термін „передміщани”? Наведіть конкретні приклади з історії міст Поділля.

Варіант №20

1. Охарактеризуйте особливості організації влади у Подільському воєводстві в XV-XVI ст.
2. З'ясуйте розвиток промислів на Поділлі у XVI-XVIII ст.
3. У 1362 р. відбулася Синьоводська битва. З'ясуйте чи мала вона якесь відношення до історії Поділля.

Варіант №21

1. Розкрийте соціальну боротьбу місцевого населення Поділля проти литовців і поляків наприкінці XIV – у XV ст.
2. Охарактеризуйте ярмаркову торгівлю на Поділлі у першій половині XIX ст.
3. У 1791 р. польський сейм прийняв „Закон про міста”. Що цей закон дав подільським містам?

Варіант №22

1. Охарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій Поділля у 30-х рр. XV-XVIII ст.
2. З'ясуйте внесок В.Антоновича у вивчення історії Поділля.
3. Складіть хронологічну таблицю міст Поділля, які у XIV-XVII ст. отримали Магдебурзьке право.

Варіант №23

1. За яких обставин Поділля перейшло від Литви під владу Польщі у 1430-1434 рр.?
2. Охарактеризуйте економічний розвиток Поділля у другій половині XIX ст.
3. Хто такі старости у містах Поділля XV-XVIII ст. Які функції вони виконували?

Варіант №24

1. З'ясуйте адміністративно-територіальний устрій Поділля у 1672-1699 рр.
2. Розкрийте економічний розвиток Поділля наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
3. Складіть хроніку головних подій Національної революції українського народу XVII ст. на Поділлі.

Варіант №25

1. З'ясуйте адміністративно-територіальний устрій Подільського князівства у 70-90-і рр. XV ст.

2. Охарактеризуйте основні праці дослідників (не менше 10) з історії Поділля XIX – XXI ст.
3. Що Ви розумієте під поняттям „городський суд”. Які функції він виконував на Поділлі у XV-XVIII ст.

Варіант №26

1. З’ясуйте внесок М.Грушевського у вивчення історії Поділля.
2. Охарактеризуйте літописні міста Пониззя XII-XIII ст.
3. Складіть хронологічну таблицю з кінця XIV до кінця XVIII ст., яка б свідчила про перебування Поділля під владою різних держав.

Варіант №27

1. З’ясуйте внесок Ю.Сіцинського у вивчення історії Поділля.
2. Татаро-турецькі напади на Поділля у середньовіччя та у нові часи і розкрийте їх наслідки.
3. Які функції виконували міста і містечка Поділля у XIV-XVIII ст.?

Варіант №28

1. Охарактеризуйте становище Пониззя напередодні та в період монголо-татарського нашествия.
2. З’ясуйте стан освіти на Поділлі у XIX ст.
3. Поясніть найдавнішу назву нашого краю – Пониззя, Поділля.

Варіант №29

1. Охарактеризуйте соціально-економічне і політичне становище Подільського князівства у 70-90-і рр. XIV ст.
2. Розкрийте соціально-економічне становище міст і містечок Подільського воєводства у 30-і рр. XV – 1-й половині XVII ст.
3. Що Ви розумієте під терміном „магістрат”?

Варіант №30

1. Розкрийте особливості формування великих магнатських землеволодінь на Поділлі у XV-XVII ст.
2. Охарактеризуйте становище католицької церкви на Поділлі у XIV-XVIII ст.
3. Складіть розгорнутий план відповіді на тему: „Торгівля Кам’янця-Подільського у XV-XVIII ст.”

МЕТОДИ НАВЧАННЯ, ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ ТА ФОРМИ ПОТОЧНОГО І ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

Засоби діагностики результатів навчання: усне опитування, самостійна робота, модульна контрольна робота (зокрема із застосуванням модульного об'єктно-орієнтованого динамічного навчального середовища Moodle), презентація результатів наукових досліджень, а також студентські доповіді та виступи на наукових семінарах і конференціях.

Засоби діагностики результатів навчання: усне опитування, виконання самостійних робіт, модульна контрольна робота (зокрема в модульному об'єктно-орієнтованому динамічному навчальному середовищі Moodle), презентація результатів досліджень, студентські доповіді та виступи на наукових семінарах і конференціях.

Форми поточного та підсумкового контролю: Поточний контроль здійснюється з метою перевірки рівня засвоєння навчального матеріалу, забезпечення зворотного зв'язку між викладачем і здобувачами вищої освіти та підвищення навчальної мотивації.

Поточний контроль проводиться у формах: усного опитування, письмового експрес-контролю, виступів здобувачів під час обговорення питань на практичних (семінарських) заняттях та виконання аналітичних завдань, співбесіда та дискусій.

Модульний контроль проводиться у формі модульної контрольної роботи.

Формою підсумкового контролю є залік.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

Поточне оцінювання здійснюється у відповідності до «Положення про рейтингову систему оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (нова редакція)» від 05.03.2024 р. № 22-ОД.

Увесь навчальний курс оцінюється в 100 балів. В поточне оцінювання включається: практичні заняття – 20 балів, модульна контрольна робота – 50 балів, самостійна робота та індивідуальні навчально-дослідні завдання – 30 балів.

Поточний, модульний контроль, залік (100 балів)				Сума
Поточний контроль	МКР	Самостійна робота	ІНЗД	100
20 балів	50 балів	15 балів	15 балів	

ОЦІНЮВАННЯ СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ

З урахуванням того, що навчальні досягнення учнів закладів загальної середньої освіти оцінюються за 12-бальною шкалою та з метою полегшення процесу адаптації випускників цих закладів до умов навчання у закладі вищої освіти, максимальний бал оцінки поточної успішності здобувачів вищої освіти на навчальних заняттях приймається рівним 12¹.

Рівні навчальних досягнень	Оцінка в балах (за 12-бальною шкалою)	Критерії оцінювання
Початковий (понятійний)	1	Здобувач вищої освіти володіє навчальним матеріалом на рівні засвоєння окремих фактів без зв'язку між ними: відповідає на запитання, які потребують відповіді «так» чи «ні». Здобувач порушує принципи академічної доброчесності.

¹ Положення Про рейтингову систему оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (нова редакція) : затв. від 05 березня 2024 р. №22-ОД. URL: https://drive.google.com/file/d/1aD_jeL-jGRbDWAegkQ58tdMxxbqQKuff/view

	2	Здобувач вищої освіти мало усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності, робить спроби розповісти суть заданого матеріалу, проте відповідає лише за допомогою викладача на рівні «так» чи «ні». Здобувач порушує принципи академічної доброчесності.
	3	Здобувач вищої освіти намагається аналізувати на основі елементарних знань і навичок; виявляє окремі властивості; робить спроби виконання вправ, дій репродуктивного характеру; за допомогою викладача робить прості розрахунки за готовим алгоритмом. Здобувач порушує принципи академічної доброчесності.
Середній (репродуктивний)	4	Здобувач вищої освіти володіє початковими знаннями, здатний провести за зразком розрахунки; орієнтується у поняттях, визначеннях; самостійне опрацювання навчального матеріалу викликає у нього значні труднощі.
	5	Здобувач вищої освіти розуміє сутність навчальної дисципліни, може дати визначення понять, категорій (однак з окремими помилками); вміє працювати з підручником, самостійно опрацювати частину навчального матеріалу; робить прості розрахунки за алгоритмом, але його окремі висновки нелогічні, непослідовні. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
	6	Здобувач вищої освіти розуміє основні положення навчального матеріалу, може поверхнево аналізувати події, ситуації, робить певні висновки; його відповідь може бути правильною, проте недостатньо осмисленою; самостійно відтворює більшу частину матеріалу; вміє застосовувати знання під час розв'язування розрахункових завдань за алгоритмом, користуватися додатковими джерелами. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
		Здобувач вищої освіти правильної логіч-

Достатній (алгоритмічно дієвий)	7	но відтворює навчальний матеріал, оперує базовими теоріями та фактами, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між ними; вміє наводити приклади на підтвердження певних думок, застосовувати теоретичні знання у стандартних ситуаціях; за допомогою викладача може скласти план реферату, виконати його і правильно оформити; самостійно користуватися додатковими джерелами; правильно використовувати термінологію; скласти таблиці, схеми. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	8	Знання здобувана вищої освіти досить повні, він вільно застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях; вміє аналізувати, робити висновки; його відповіді повні, логічні, обгрунтовані, однак з окремими неточностями; вміє самостійно працювати, може підготувати реферат і обгрунтувати його положення.
	9	Здобувач вищої освіти вільно володіє вивченим матеріалом, застосовує знання у дещо змінених ситуаціях, вміє аналізувати та систематизувати інформацію, робить аналітичні висновки, використовує загальновідомі докази у власній аргументації; чітко тлумачить поняття, категорії, нормативні документи; формулює закони; може самостійно опрацьовувати матеріал, виконує прості творчі завдання; має сформовані типові навички.
	10	Здобувай вищої освіти володіє глибокими й міцними знаннями та використовує їх у нестандартних ситуаціях; може визначати тенденції та суперечності різних процесів; робить аргументовані висновки; практично оцінює сучасні тенденції, факти, явища, процеси; самостійно визначає мету власної діяльності; розв'язує творчі завдання; може сприймати іншу позицію як альтернативну; знає суміжні навчальні дисципліни; використовує знання, аналізуючи різні явища, процеси

Високий (творчо-професійний)	11	Здобувач вищої освіти володіє узагальненими знаннями з навчальної дисципліни, аргументовано використовує їх у нестандартних ситуаціях; вміє знаходити джерела інформації та аналізувати їх, ставити й розв'язувати проблеми, застосовувати вивчений матеріал для власних аргументованих суджень у практичній діяльності (диспути, круглі столи тощо); спроможний за допомогою викладача підготувати виступ на студентську наукову конференцію; самостійно вивчити матеріал; визначити програму своєї пізнавальної діяльності; оцінювати різноманітні явища, процеси; займає активну життєву позицію. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	12	Здобувач вищої освіти має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності у навчальній діяльності; використовує широкий арсенал засобів для обґрунтування та доведення своєї думки; розв'язує складні проблемні завдання; схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; вміє ставити та розв'язувати проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію; займається науково-дослідною роботою; логічно й творчо викладає матеріал в усній та письмовій формі; розвиває свої здібності й нахили; використовує різноманітні джерела інформації; моделює ситуації в нестандартних умовах. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.

ОЦІНЮВАННЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ (15 БАЛІВ)

Контроль за самостійною роботою відбувається на консультаціях за 5-бальною системою оцінювання. Дозволяється захист питань самостійного опрацювання у формі колоквиуму (усно). Успішно виконана самостійна робота вважається, якщо студент отримав рейтинговий бал не менший 60% від загальної кількості балів, виділених на неї, тобто не менше як 6 балів.

15–14	Зміст відповідей відповідає проблемам завдань; повнота розкриття завдань; розкриття ключових аспектів завдань. Виконані завдання чітко структуровані. Текст не містить граматичних помилок. Матеріал завдань представлено у повній та закінченій формі.
13–11	Зміст відповідей відповідає проблемам завдань; зміст їх відповідає суті завдань, якісно і логічно розкритих у достатньо повній формі. Виконані завдання чітко структуровані, текст не містить граматичних помилок. Матеріал завдань представлено у повній та закінченій формі.
10–9	Зміст відповідей відповідає проблемам завдань; зміст їх відповідає суті завдань, якісно і логічно розкритих але не завжди у достатньо повній формі. Виконані завдання чітко структуровані, текст не містить граматичних помилок. Матеріал завдань частково або не завжди закінчено.
8–7	Зміст відповідей не зовсім відповідає суті визначеним завданням; відносно якісно і логічно розкритих але не завжди у достатньо повній формі; не повне розкриття ключових питань. Текст не містить граматичних помилок. Матеріал завдань частково або не завжди закінчено.
0–6	Зміст відповідей не зовсім відповідає суті визначеним завданням; відносно якісно і логічно розкритих але не завжди у достатньо повній формі; не повне розкриття ключових питань; не усі питання опрацьовано. У тексті зустрічаються граматичні помилки та неточності. Матеріал завдань частковий або не завжди закінчений.

ОЦІНЮВАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИХ ЗАВДАНЬ (15 БАЛІВ)

15–14	Зміст реферату відповідає обраній для дослідження темі, містить всі необхідні структурні компоненти. Студент вийшов на високий рівень теоретичних узагальнень, провів детальний аналіз явищ і процесів на досліджуваному об'єкті. Студентом повністю розкритий зміст роботи. На основі проведених досліджень та облікових робіт зроблені ґрунтовні висновки, узагальнення. Студент дотримувався плану-графіку виконання і подання на перевірку викладачу.
13–11	Зміст реферату відповідає обраній для дослідження темі, містить всі необхідні структурні компоненти. Студентом допущені неточності в теоретичному узагальненні матеріалу. Студентом розкритий зміст роботи. На основі проведеного дослідження зроблені відповідні висновки. Студент дотри-

	мувався плану-графіку виконання і подання на перевірку викладачу.
10–9	Зміст реферату відповідає обраній для дослідження темі, містить всі необхідні структурні компоненти. У роботі допущені неточності в теоретичному узагальненні матеріалу. На основі проведеного дослідження зроблені висновки. Студент не дотримався плану-графіку виконання і подання на перевірку викладачу.
8–7	Зміст реферату відповідає обраній для дослідження темі містить всі необхідні структурні компоненти, однак відсутній послідовний логічний взаємозв'язок між структурними елементами. В роботі наявний аналіз явищ і процесів на досліджуваному об'єкті, але прослідковуються проблеми в узагальненні матеріалу. На основі проведених досліджень не чітко зроблені висновки. Студент не дотримався плану-графіку виконання і подання на перевірку викладачу.
0–6 балів (не зараховано)	Зміст роботи відповідає обраній для дослідження темі, однак відсутній послідовний логічний взаємозв'язок між структурними елементами та алгоритм розв'язання поставленої проблеми. В роботі наявний стислий аналіз явищ і процесів на досліджуваному об'єкті, але прослідковуються проблеми в узагальненні матеріалу. На основі проведених досліджень та облікових робіт не чітко зроблені або й відсутні висновки. Студент не дотримався плану-графіку виконання і подання на перевірку викладачу.

ОЦІНЮВАННЯ МОДУЛЬНОЇ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ

Після вивчення усього матеріалу здобувачі вищої освіти пишуть модульну контрольну роботу. Модульна контрольна робота виконується у письмовій формі (у вигляді відповідей на три питання). До її написання допускаються усі студенти. Здобувачі вищої освіти, які за результатами виконання модульних контрольних робіт отримали рейтинговий бал менший 60% від максимальної кількості балів, виділених на цей вид роботи, а також ті, що не з'явилися для виконання або не виконали завдань, вважаються такими, що мають академічну заборгованість за результатами поточного контролю, ліквідація якої є обов'язковою. Модульна контрольна робота складається із 3 питань, які оцінюються наступним чином:

1 питання – 16 балів;

2 питання – 17 балів;

3 питання – 17 балів.

Питання містять як теоретичний так і практичних характер.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ТРЬОХ ПИТАНЬ

Шкала ECTS	Бали	Критерії оцінювання
«Відмінно»	17–14 балів	Здобувач вищої освіти у відповідях на питання демонструє глибокі знання, повною мірою володіє матеріалом, що дозволяє виявляти розуміння змісту предмету, його основних положень, категоріального апарату тощо, може обґрунтовувати свої судження, аргументуючи правильну відповідь, логічно та послідовно формулює текст відповіді на поставлене завдання.
«добре»	13–12 балів	Здобувач презентує високий рівень володіння навчальною інформацією, однак подекуди допускає незначні помилки у термінологічних визначеннях, не завжди супроводжує висвітлення теми необхідними прикладами й власними міркуваннями
«задовільно»	11–9 балів	Відповіді здобувача вищої освіти на питання дозволяють виявити знання і розуміння основних положень предмета, певне володіння категоріальним апаратом, проте характеризуються фрагментарністю, відсутністю повноти та аргументованості. Здобувач
«незадовільно»	8–0 балів (не зараховано)	Відповіді здобувача вищої освіти на питання не виявили знань та розуміння основних положень предмета, що спричинило значну кількість помилок або, взагалі, повну/часткову відсутність відповідей. Здобувач не вміє логічно побудувати відповідь, обґрунтовувати свої судження, плутається у розумінні категоріального апарату тощо.

АКАДЕМІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ

Очікується, що роботи студентів будуть їх оригінальними дослідженнями чи міркуваннями. Відсутність посилань на використані джерела, фабрикування джерел, списування, втручання в роботу інших студентів становлять, але не обмежують приклади можливої

академічної недоброчесності. Виявлення ознак академічної недоброчесності в письмовій роботі студента є підставою для її не зарахування викладачем, незалежно від масштабів плагіату чи обману. URL: <https://integrity.kpnu.edu.ua/normatyvna-baza/>

ВИЗНАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НЕФОРМАЛЬНОЇ ТА (АБО) ІНФОРМАЛЬНОЇ ОСВІТИ

У випадку, якщо здобувач освіти отримав знання у неформальній та/або інформальній освіті, зарахування результатів навчання здійснюється згідно «Порядку визнання в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка результатів навчання, здобутих шляхом неформальної та/або інформальної освіти (нова редакція)», зокрема, якщо їх тематика відповідає змісту навчальної дисципліни (окремій темі). URL: <https://drive.google.com/file/d/19GCSM3y-K496gs8RQJpomO9FjUJumB4T/view>

В неформальній освіті:

- закінчення професійних курсів, семінарів або тренінгів, тематика яких відповідає змісту освітнього компоненту (окремій темі);
- підготовка конкурсної наукової роботи;
- призове місце на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт;
- призове місце на Всеукраїнській студентській олімпіаді;

В інформальній освіті:

- наявність наукової публікації;
- громадська або волонтерська діяльність.

ТАБЛИЦЯ ВІДПОВІДНОСТІ ШКАЛ ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Рейтингова оцінка навчальної дисципліни «Археологія України»	Підсумкова оцінка за шкалою ECTS	Підсумкова оцінка за національною шкалою
90-100	A (відмінно)	відмінно
82-89	B (дуже добре)	добре
75-81	C (добре)	

67-74	D (задовільно)	задовільно
60-66	E (достатньо)	
35-59	FX (незадовільно з можливістю повторного складання)	незадовільно
34 і менше	F (незадовільно з обов'язковим проведенням додаткової роботи щодо вивчення навчального матеріалу кредитного модуля)	

Перескладання рейтингових оцінок (від 60 і більше балів) з метою їх підвищення дозволяється лише у виняткових випадках за погодженням з деканом факультету та з дозволу ректора університету.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

1. Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. К., 1885. Т.1.
2. Артамонов М.И. Археологические исследования в Южной Подолии 1952-1953 гг. // КСИИМК АН СССР. М., 1965. Вып.59. С.100-117.
3. Археология Украинской ССР. В 3-х т. К., 1985.
4. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1993.
5. Баженов Л.В. ALMA MATER Подільського краєзнавства. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2005. 416 с.
6. Баженов О.Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX-XIII ст. Монографія. Кам'янець-Подільський, 2009. 304 с.
7. Баженова С.Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість. Кам'янець-Подільський, 2002. 180 с.
8. Березанська С. Бронзовий вік на Україні. К., 1964. 70 с.
9. Білецька О. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області. Одеса: Астропринт, 2004. 416 с.
10. Бибииков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // Материалы и исследования по археологии СССР. М., 1953. 410 с.
11. Боряк Г.В. Територія і залюднення Брацлавщини в першій половині XVI ст. (до 1566 р.) Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Вип.ІІ. 1985. С.63-70.
12. Брайчевський М. Біля джерел слов'янської державності. К., 1964. 354 с.
13. Бялковський Л. Поділля у XVI ст. (польською мовою). Варшава, 1920.
14. Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Київ-Одеса: Вища школа, 1985. 128 с.
15. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н.е. К.: Наук. думка, 1972. 180 с.

16. Винокур І.С. Словянські ювеліри Подністров'я (За матеріалами досліджень Бернашівського комплексу середини I тис.н.е.). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1997. 200 с.
17. Винокур І., Петров М. До початку історії Кам'янця-Подільського // *Marra mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів-Київ-Нью-Йорк, 1996. С.113-135.
18. Винокур І., Петров М. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект // *Краєзнавство*. № 1-4. 1999. С.10-21.
19. Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський, 1994. 364 с.
20. Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України. К., 1995. 318 с.
21. Ганіна О.Д. Поселення скіфського часу у селі Івано-Пусте // *Археологія*. К., 1965. Т.19. С.106-117.
22. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. X. Ч. 2. Подольская губерния. СПб.: Типография департамента генерального штаба, 1849. 160 с.
23. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV вв. // К., 1886. Т.1. Ч.7.
24. Городские поселения в Российской империи. Подольская губерния. Т. 4. Подольская губерния. СПб.: Типография К. Вульфа, 1864. 131 с.
25. Горбняк Т. В. Давня Бакота: Літературно-художнє видання. – Кам'янець-Подільський, 2009. 160 с.
26. Горишний П.А., Юра Р.А. Раскопки в селах Бакота и Студеница на Днестре // *Археологические открытия 1975 г*. М., 1917. С.317.
27. Григорян В.Р. История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии). Ереван, 1980. 292 с.
28. Грушевський М.С. Барское староство: исторические очерки (XV-XVIII вв.). К., 1894.

29. Гульдман В. Подольская губерния. Каменец-Подольский, 1889.
30. Гуцал А.Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку на Середньому Подністров'ї // Археологія, 1979. № 31. С.65-75.
31. Дашкевич Н.П. Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III Археологического съезда в России. К., 1878. С. 69-129.
32. Дашкевич Я.Р. Поділля: виникнення і значення назви // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Кам'янець-Подільський, 1990. С.58-60.
33. Дашкевич Я.Р. Розселення вірмен на Україні в XI-XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. 1987. Вип.1. С.150-181.
34. Дашкевич Я. Брацлавщина 1352-1354 рр. в італійській хроніці Маттео Віллані // Тези доповідей IX-ої Вінницької обл. історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1990. С.21-22.
35. Дашкевич Я.Р. Угорська експансія на Золотоординське Поділля 40-50-х рр. XIV ст. // Україна в минулому. Вип. V. Київ-Львів, 1994. С.32-65.
36. Дзира Я.І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII-XVI ст. (за хроніками Бельського і Стрийковського) // Укр. історико-географічний збірник. К., 1971. Вип.1. С.83-102.
37. Дорошенко Д.І. Про минулі часи на Поділлі. Кам'янець-Подільський, 1919. 68 с.
38. Егоров В.М. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. М., 1985.
39. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 г. Ч. 2. Т. XXIX. Подольская губерния. СПб.: Типография Д. Кесневилы, 1863. 47 с.
40. Іваневич Л. Традиційний одяг українців Поділля (друга половина XIX – початок XXI ст.): історія, класифікація, конструктивно-художні та регіонально-локальні особливості: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2021. 797.

41. Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI-XVIII ст. К., 1966.
42. Забашта Р. До питання атрибуції язичницької монументальної скульптури теренів Середньої Наддністрянщини (за архівними матеріалами) // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян: Науковий збірник. Львів, 1998. С. 130-144.
43. Задорожнюк А.Б. Ще раз про дако-римську концепцію походження Кам'янця-Подільського // Кам'яччина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. Т.1. Кам'янець-Подільський, 1997. 62-64.
44. Задорожнюк А.Б. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. / Задорожнюк А.Б., Реєнт О.П. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 270.
45. Задорожнюк А.Б. Масонство у Кам'янці-Подільському: персоналії, ідеї, символи // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Т. 37: До 75-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. 228 с. С. 157-168.
46. Задорожнюк А.Б. Фотографічні зображення Кам'янця-Подільського кін. XIX – поч. XX ст. як наукове джерело під час вивчення курсу «Історія Поділля» // Вісник науки та освіти № 8(26). 2024. С. 1420-1433.
47. Збеневич В.Г. Поселение Бернашовка на Днестре. К., 1980. 178 с.
48. Зильманович И.Д. Гончарные печи Луки-Врублевецкой // КСИААН СССР. М., 1967. Вып.12. С.112-118.
49. Історик Олена Компан: матеріали до біографії. К.: Вид-дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 532 с.
50. Качковський О. Освіта на Поділлі у XIX ст. // Освіта і наука на Поділлі. Збірник праць. Т.1. Кам'янець-Подільський, 1998. С.83-90.

51. Кентосы: Мустьерская стоянка на Среднем Днестре. М., 1981. 165 с.
52. Клименко П. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX ст. // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.Багалія. К., 1927.
53. Колодзейчик Даріюш (РП). Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672-1699 рр. // Український археографічний щорічник. – Вип.7. К., 1992. С.113-118.
54. Компан О.С. Міста України у другій половині XVII ст. К., 1963.
55. Космічна Т.В. Сільське житло Поділля (кінець XIX-XX ст.). Історико-етнографічне дослідження. К.: Наукова думка, 1980. 192 с.
56. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси XI-XII вв. К., 1985.
57. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. К., 1984.
58. Крикун М.Г. Повітовий устрій подільського воєводства в XV-XVI ст. // Український археографічний щорічник. Вип.1. Т.4. К., 1992. С.157-178.
59. Крикун М.Г. Початки Подільського повітового устрою // Проблеми української історичної медієвістики. – К., 1990. – С.33-52.
60. Крикун М.Г. Поширення польського адміністративного устрою на українських землях // Проблеми слов'янознавства. Львів, 1991. Вип.42. С.24-30.
61. Крикун М.Г. Подільське воєводство у XV-XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів, 2011. 734 с.
62. Крикун М.Г. Брацлавське воєводство у XVI-XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів, 2008. 412 с.
63. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1905. 564 с.
64. Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині та Поділлі // Археологія. 1979. Вип..29. С. 62-72.
65. Кучера М.П., Горишний П.А. Раскопки Староушицкого городища // Археологические открытия 1977 г. М., 1978. С.345.

66. Кучера М.П., Горишний П.А., Моця А.А. Раскопки летописной улицы // Археологические открытия 1976 г. М., 1977. С.320.
67. Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні 20-60-х рр. XVIII ст. К., 1965.
68. Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-у годы XVIII ст. К., 1971.
69. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. К., 1961.
70. Маркіна В.О. Про грошову і відробітну ренту на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. // УІЖ. 1959. №2. С.68-84.
71. Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. Кам'янець-Подільський, 2006. 96 с.
72. Маярчак С. Калюс: село на дні моря. Нарис історії. – К., 2004. – 76 с.
73. Мелюкова А.И. Памятники скифского времени на среднем Днестре // КСИАМК АН СССР. М., 1953. Вып.51. С.60-63.
74. Михайлик А.О. Розвиток ремісничого та кустарного виробництва в Правобережній Україні на початку XX ст. / Михайлик А.О. // Питання історії України: Збірник наукових статей (кафедри історії України ЧНУ імені Юрія Федьковича). Чернівці: Золоті литаври, 2002. Т. 5. С. 51-54.
75. Михайло Якимович Орловський (1807-1887). Вибрані праці. Хмельницький-Кам'янець-Подільський, 2007. Ч.1. 276 с.
76. Михайловський В.М. Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. // Український історичний журнал. 2017. № 3. с. 67-82.
77. Михайловський В.М. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. К., 2012. XXVIII + 448 с., іл., карти.
78. Михайловський В.М. Історія, мова, географія: топоніми середньовічного Поділля. Київ: Темпора, 2021. 412.

79. Михайловський В.М. Єдинокороги нашого Середньовіччя. Писарі земських судів Руського та Подільського воєводства у 1434–1500 роках // Київська Академія. Випуск 21. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2024. С. 95-164.
80. Михайловський В.М. Феномен Поділля. Київ: Темпора, 2025. 396.
81. Мицик Ю.А. Нові дані про події Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. у Вінниці: (за матеріалами архівів ПНР) // Тези доповідей Вінницької історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1986.-С.60-63.
82. Мовша Т.Г. Раскопки трипольского поселения в с. Жванець // Археологические открытия 1969 г. // М., 1970. С.226-227.
83. Молчановский Н.В. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. М., 1885. 388 с.
84. Моця А.П. Населення Південно-руських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів). К., 1993. 160 с.
85. Муляр А.М. Роль селян у відбудові Подільського села на початку XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т.5(7). Кам'янець-Подільський, 2001. С.90-98.
86. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. Хмельницький, 1990.
87. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. К., 1959. Т.1.
88. Обзоры Подольской губернии за 1886 – 1912 гг.: Приложения к всеподдан. отчётам Подол.губернаторов. Каменец-Подольский: Губ. тип., 1887-1913.
89. Пачкова С.П. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі // Археологія, 1979. Т.32. С.72-96.
90. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950.
91. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897. СПб.: Издание центрального статистического комитета Минисетства внутренних дел. Под редакцией Н.А. Тройницкого, 1904. Вып. XXXII. Подольская губ. С. 188-190.

92. Петров М.Б. Кам'янець-Подільський – важливий осередок торгівлі України в XV-XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т.8 (10). С. 179-190.
93. Петров М.Б. До історії торгівлі Кам'янця-Подільського у XVIII ст. // АCADEMIA на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка. 1. Історичні дослідження. Кам'янець-Подільський, 1997. С.96-101.
94. Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. 384 с.
95. Поділля: історико-етнографічне дослідження. К.: Доля, 1994. 504 с.
96. Подградская Е.М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI-XVII вв. Кишинев, 1968.
97. Подградська О.М. До питання про роль Кам'янця-Подільського в торгівлі України з Молдавією в XVI-XVII ст. // УІЖ. -№ 9. 1969. С.106-112.
98. Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст.н.е.). К., 1975. 156 с.
99. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008. 996 с.
100. Пшездецький О. Поділля, Волинь, Україна. Картини місць і часів. – Вільнюс, 1840-1841. – Т.1-2 (польською мовою).
101. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. 1967. №140.
102. Раппопорт Н.А. Очерки по истории военного зодчества Северо-Восточной и Северо-Западной Руси X-XV вв. // МИА. М.-Л., 1961. №105.
103. Рибак І.В. Хмельниччина. Від найдавнішого часу до сьогодення. Навчальний посібник. Кам'янець-Подільський: Абетка – Нова, 2002.

104. Русанова И.И. Славянские древности VI-VII вв. М., 1976. 144 с.
105. Сас П.М. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI ст. К., 1989.
106. Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963.
107. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии. – Тр. XI археологического съезда. М.: Б.и., 1901. С.197-365.
108. Сіцінський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. К., 1928; Кам'янець-Подільський, 1994.
109. Славяне на Днестре и Дунае. Сборник научных трудов. К.: Наукова думка, 1983. 252 с.
110. Степанков В.С. Розвиток подій Національно-визвольної війни на території Поділля влітку 1648 р. // Подільська старовина. Науковий збірник. Вінниця, 1993. С.153-162.
111. Степанков В. Шлях походу М.Кривоноса на Поділля та південно-східну Волинь (травень-липень 1648 р.) // Проблеми історичної географії Поділля. Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1982. С.110-111.
112. Степанков В. Рух опришків Кам'янця-Подільського влітку-восени 1648 р. // Питання історії України. Збірник наукових статей кафедри історії України Чернівецького національного університету. Т.6. Чернівці, 2003. С. 83-86.
113. Степанков В.С. Подільські опришки та їх боротьба з турецькою залогою Кам'янця-Подільського (осінь 1672-1674 рр.) // Кам'яничина в контексті історії Поділля. Кам'янець-Подільський, 1997. Т.1. С.71-75.
114. Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. К., 1976. 170 с.
115. Тимощук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. Чернівці: Прут, 1999. 220 с.
116. Трубочанінов С.В., Винокур І.С. Історія Поділля та Південно-Східної Волині. Кн.1. Кам'янець-Подільський, 1993. Кн.2. Кам'янець-Подільський, 1994.

117. Трубчанінов С.В. Розвиток торгівлі на Поділлі в в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т.3 (5). К., 1999.
118. Трубчанінов С.В. Поділля в останній третині XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т.1(3). Кам'янець-Подільський, 1997. С.220-229.
119. Трубчанінов С.В. Розвиток господарства Поділля у XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Історичні науки. – Т.2(4). – Кам'янець-Подільський, 1998. – С.120-128.
120. Філінюк А.Г. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття) // А.Г.Філінюк, Т.В.Ігнат'єва / Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет: редакційно-видавничий відділ, 2006. 316 с.
121. Хоптяр Ю.А. Розвиток ярмаркової торгівлі в Подільській губернії в другій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т.3(5). Кам'янець-Подільський, 1999. С.171-176.
122. Черниш О.П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. К., 1975. 166 с.
123. Чорний П.А., Юра Р.А. Раскопки в селах Бакота и Студеница на Днестре // Археологические открытия 1975 г. М., 1976. С.317.
124. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987.
125. Шевченко Ф.П. Шляхи сполучення України з Балканськими країнами у XVII-XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Вип.11.К..1985.
126. Dr Antoni J. (Rolle). Zameczki podolskie na kresach multanskich. Warszawa-Krakow, 1880. Т. I-III. Reprint. Poznan, 2004.

127. Grzybowski S. Uroczystości w Kairze po zdobyciu Kamieńca Podolskiego w 1672 r. "Kamieniec Podolski : studia z dziejów miasta i regionu", Kraków, 2000, t. 1, s.181-185.
128. Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim: ejalet Kamieniecki 1672 – 1699. Warszawa: Polczek, 1994 . 255 s.
129. Kołodziejczyk D. O Turkach w Kamieńcu raz jeszcze – refleksje z kwerendy w Bolonii // Barok. Historia-Literatura-Sztuka. № 1(15). Krakow, 2001. S.165-175.
130. Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet kamieniecki 1672-1699. Warszawa, 1994.
131. Winner J. Wojsko Polskie w drugiej połowie XVII wieku. Warszawa, 1965. S.175-340.
132. Krol-Mazur Renata. Miasto trzech nacji. Studia z dziejow Kamienca Podolskiego w XVIII wieku. Krakow: Avalon, 2008. 670 s.
133. Wojcik Z. Miętraktatem traktatem Andruszawskim a wojna turecka. Stosunki Polsko-rosyjski 1667-1672. Warszawa, 1968.

Збірники наукових праць:

1. Освіта, наука і культура на Поділлі.
2. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.
3. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки.
4. Матеріали Подільських історико-краєзнавчих конференцій

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана
Огієнка

Навчальне електронне видання

Андрій ЗАДОРЖНЮК
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ ВІД
НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ ХХ СТ.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
ДЛЯ СТУДЕНТІВ СПЕЦІАЛЬНОСТІ
А4 СЕРЕДНЯ ОСВІТА
(ЗА ПРЕДМЕТНИМИ СПЕЦІАЛЬНОСТЯМИ)

ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

Підписано __.__.2026. Гарнітура «Candara» Обл.-вид. арк. 3,22.